ЖС72

4250-р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ЖИЛЕНКОВА Ірина Миколаївна

УДК 339.5(477:(47+57))-89 «1890/1914»

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КОНТЕКСТІ ІНТЕРЕСІВ АГРАРНО-ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ–2016

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана на кафедрі історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Науковий консультант — член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини XX століття.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Москалюк Микола Миколайович,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри історії України;

доктор історичних наук, доцент
Нікітін Юрій Олександрович,
Сумський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти,в.о. ректора;

доктор історичних наук, доцент
Казьмирчук Марія Григорівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри етнології та краєзнавства;

Захист відбудеться 29 червня 2016 р. о 12.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою:01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічногоуніверситету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «28» травня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради **Т.А. Стоян**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Для соціально-економічного розвитку України останнього десятиліття характерні глибокі інституційні та структурні зміни у всіх сферах промислового та сільськогосподарського розвитку. Перехід на початку 1990-х років до ринкового господарського механізму зумовив кардинальну перебудову системи органів управління, не принісши очікуваних позитивних результатів. Остаточний вибір євроінтеграційного політичного курсу України у середині другого десятиліття XXI ст. визначає потребу не лише у високопрофесійних та кваліфікованих наукових дослідженнях щодо можливих ризиків від запровадження вільного економічного простору, а й переосмислення історичного досвіду регулювання зовнішньоторговельних відносин, зокрема кінця XIX – початку XX ст. До того ж в умовах структурної трансформації світового ринку особливо актуальним є те, щоб, базуючись на вітчизняних практичних напрацюваннях та враховуючи реалії глобального інформаційного суспільства, здійснити конструктивне планування розвитку експортно-імпортних відносин з іншими державами, визначити ефективність та доцільність тієї чи іншої моделі зовнішньоторговельної політики (фритредерство, протекціонізм та ін.), дослідити можливості вдосконалення регіональної інфраструктури з метою вирівнювання платіжного балансу, надання йому позитивного сальдо. Вивчення вказаної проблеми періоду особливої активізації світових міждержавних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлене необхідністю уникнення деструктивного впливу суперечностей між національною продукцією та іноземними товарами внаслідок паритетного компонування, а не одностороннього пригнічення.

Актуалізація важливості вивчення подібних проблем у зазначеному історико-хронологічному періоді має поєднуватися із структуризацією цієї надскладної і надрізноманітної (з огляду на масштаб Російської імперії) проблеми з подальшим виокремленням регіональних аспектів. Зростання на сучасному етапі наукового інтересу до проблем історії зовнішньої торгівлі України та її окремих регіонів, динаміки і структури економічних відносин з іншими країнами, поряд із відсутністю комплексного історіографічного дослідження на обрану тему, зумовлює доцільність вивчення пропонованої теми.

Отже, актуальність дослідження експортно-імпортної діяльності українських губерній Російської імперії у контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) визначається суспільно-практичною вагомістю та науковою необхідністю виваженого аналізу особливостей зовнішньоторговельних процесів, що дає змогу об'єктивніше розкрити та деталізувати загальну картину історико-економічного розвитку протягом указаного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження Жиленкової І.М. «Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)» виконано в рамках наукового напряму Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та відповідно до науково-дослідницької проблематики кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості

імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України». Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 26 грудня 2012 р. (протокол № 6).

Метою дисертаційної роботи визначено комплексне вивчення зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу кінця XIX – початку XX ст., аналіз динаміки і тенденцій її розвитку; з'ясування місця і ролі українських земель у загальноімперській структурі експортно-імпортних відносин; визначення залежності державного регулювання у цій сфері від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл.

Відповідно до мети поставлено такі основні науково-дослідницькі **завдання**:

– проаналізувати стан розробки теми в історіографії, визначити основні етапи та особливості її наукового вивчення, окреслити коло невивчених та малодосліджених проблем; виявити, систематизувати та класифікувати джерельне забезпечення дослідження, визначити загальний рівень і повноту у ході його використання;

– окреслити методологічний інструментарій, принципи та методи наукового дослідження проблеми;

– з'ясувати вплив світового ринку на загальний економічний розвиток українських губерній у пореформену добу;

– висвітлити процес становлення системи протекціонізму в зовнішній торгівлі, специфіку податкової політики імперського уряду;

– охарактеризувати динаміку і особливості розвитку сільського господарства українських губерній в контексті пристосування до потреб світового ринку та інтересів великого землеволодіння; розглянути роль українського селянства на арені світового продовольчого ринку наприкінці XIX – на початку XX ст.;

– визначити вплив урядової політики та зовнішньоторговельних агрокультурних заходів земств і кооперативів на розвиток сільського господарства;

– розкрити зовнішньоторговельні інтереси аграрно-промислового капіталу українських губерній, особливості експортно-імпортних пріоритетів та політики його представників;

– дослідити специфіку впливу української громадськості на експортно-імпортну політику урядових кіл і підприємницьких організацій, нормативно-правове та організаційне регулювання міждержавних торгових договорів;

– простежити процес створення та особливості функціонування системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі;

– узагальнити результати дослідження та запропонувати практичні рекомендації щодо регулювання зовнішньоекономічних відносин сучасної України з урахуванням можливих ризиків.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток українських губерній Російської імперії, торговельно-економічні відносини їх з іншими країнами в другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії у 1890-х рр. – 1914 р. в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу та впливу інституційної організації експортно-імпортної діяльності.

Хронологічні рамки теми визначені її спрямованістю та завданнями і охоплюють період з початку 1890-х рр. по 1914 р. – визначальний у процесі економічної трансформації українських земель у складі Російської імперії як одного із провідних господарських регіонів, орієнтованого в тому числі й на зовнішній ринок. Вибір *нижньої межі* (1890-ті рр.) зумовлений як загальними економічними процесами — утвердження індустріального суспільства та формування нового типу світового господарства в рамках структурних модифікацій міжнародних політико-економічних відносин, так і суто внутрішніми тенденціями, зокрема, нормативно-правовими змінами регулювання зовнішньої торгівлі – затвердженням у 1891 р. «Загального митного тарифу з європейської торгівлі» та подальшим підвищенням митних зборів у 1893 р. Це знайшло свій прояв і на українському рівні у формі зростання мита на імпортний цукор, кам'яне вугілля і кокс, що ввозилися через чорноморсько-азовські порти. *Верхня межа* пояснюється загальновідомими подіями початку Першої світової війни, яка зумовила кардинальне падіння активності та подальшу стагнацію зовнішньоторговельних операцій Російської імперії (і власне українських губерній), а також спричинила розбалансованість торгових зв'язків і структурну перебудову господарського комплексу на потреби ВПК. Одночасно в окремих випадках, з метою наочного підтвердження деяких теоретичних положень за допомогою порівняльно-історичного аналізу, а також ретроспективної характеристики, нижню межу в деяких сюжетних лініях було свідомо розширено.

Географічні межі дослідження відповідають адміністративним кордонам дев'яти українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії). Поодинокі випадки виходу за вказані територіальні рамки пов'язані із необхідністю створення цілісної картини зовнішньоторговельних відносин вказаного періоду в контексті загальнодержавної системи, а також з метою порівняльної аналогії з іншими регіонами.

Теоретико-методологічною основою дослідження стало дотримання принципів об'єктивності та історизму, системного та структурно-функціонального аналізу, логічного узагальнення та багатофакторності розвитку явищ і процесів на підставі критичного ставлення до джерел. Досягнення поставленої мети забезпечувалося послідовністю і системністю наукової студії. Проблемно-хронологічний підхід дозволив виділити вузлові аспекти теми. Згідно з принципом історизму зовнішня торгівля українських губерній розглядалася в історичному розвитку, у зв'язку з конкретними умовами, простежено еволюційність характеру зовнішньоторговельної політики Російської імперії. Його врахування дало змогу комплексно простежити зміни в тогочасному законодавстві, практичній системі регулювання експортно-імпортних відносин. Для реалізації поставлених завдань було використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та конкретно-історичних *методів*. Діахронний метод використовувався як орієнтир для

розробки періодизаційного поділу в зовнішньоторгових відносинах українських губерній у 1890-х роках – 1914 р. Синтез споріднених принципів системності та розвитку дав змогу розглянути окремі складові вказаних історичних процесів. Досить тісно з таким підходом пов'язане і дотримання принципу багатофакторності, який сприяв урахуванню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників дій державних інституцій насамперед в інтересах аграрно-промислового капіталу. Використання ретроспективного методу сприяло визначенню найпомітніших рис і тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі українських губерній у хронологічному розрізі (з поетапним аналізом); порівняльного методу – розкриттю суті та причин окремих явищ (наприклад, переходу до чітко вираженої політики протекціонізму), які вивчалися за спільністю/відмінністю притаманних їм ключових ознак, особливо у зіставленні із практикою європейських країн. Застосування системного підходу зумовило розгляд зовнішньої торгівлі українських губерній як органічної частини загальноросійського процесу. Детально простежити зміни у динаміці активності зовнішньої торгівлі, рівнях прибутковості та втрат вітчизняної промисловості і сільського господарства як від посилення протекціоністських заходів, так і у процесі вільної конкуренції, з урахуванням об'єктивної необхідності економіки у розвинених технологіях, дав змогу статистично-економічний метод. Обов'язковою умовою досягнення поставленої мети і максимально повного використання можливостей джерельних матеріалів та історіографічних напрацювань стало застосування уніфікованої оптимальної методики обробки і аналізу кількісних даних.

Наукова новизна одержаних результатів визначена метою, завданнями та постановкою проблеми дослідження.

Вперше в історичній науці:

– сформульовано та розроблено актуальну наукову проблему, яка не отримала належного висвітлення та дослідження в історичній літературі — комплексний аналіз зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії у контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (1890-ті рр. – 1914 р.);

– на основі використання широкої джерельної бази, у тому числі й архівних матеріалів, та з урахуванням сучасних історіографічно-дослідницьких концептів і застосування комплексу теоретико-методологічних підходів розглянуто зовнішню торгівлю українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. як форму економічної діяльності, що розвивалася і регулювалася не лише на основі суто урядової політики Російської імперії, а й інтересів капіталу, в тому числі й регіонального, та широких кіл громадськості;

– проаналізовано взаємозв'язок між специфікою розвитку світової економіки протягом вказаного періоду та роллю українського селянства на міжнародному продовольчому ринку; зовнішньоторговельними агрокультурними заходами земств і кооперативів українських губерній та пристосуванням сільського господарства до потреб експортно-імпортних відносин Російської імперії;

– відображено генезу інтересів українського промислового капіталу та громадськості в контексті системи торгових договорів російського уряду кінця XIX – початку XX ст.

Уточнено:

– особливості здійснення податкової політики Російської імперії в українських губерніях у взаємозв'язку із діяльністю органів місцевого самоврядування та визначенням впливу на динаміку активності зовнішньої торгівлі;

– етапи та основні риси формування українського аграрного капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст., ступінь впливу урядових заходів на цей процес;

– характер зовнішньоторговельних інтересів промислового капіталу та його експортно-імпортної політики у контексті внутрішньогосподарських проблем і зовнішньоекономічних тенденцій.

Дістали подальшого наукову розвитку:

– проблеми економічного розвитку українських губерній у пореформену добу, особливості еволюції великого поміщицького землеволодіння другої половини XIX – початку XX ст.;

– специфіка становлення системи протекціонізму у внутрішній політиці російського уряду та зовнішньоекономічній діяльності;

– обставини створення і особливості функціонування системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі;

– положення щодо характеру російсько-німецьких експортно-імпортних відносин, впливу торгових договорів Російської імперії з Німеччиною (1894 р., 1904 р.) на розвиток зовнішньої торгівлі українських губерній.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його окремих положень і результатів під час подальшого наукового вивчення історії економіки України другої половини XIX – початку XX ст., для створення узагальнюючих праць з історії України, відповідних методичних посібників і навчального забезпечення, а також у процесі викладання у вищих навчальних закладах. Матеріали дослідження мають практичне значення для підвищення рівня знань населення про процеси становлення та розвитку зовнішньої торгівлі протягом вказаного періоду, експертно-аналітичної роботи, оптимізації діяльності державних органів влади, у ході теоретичної розробки економічних концепцій розвитку та для загальної актуалізації значення історії.

Особистий внесок здобувача. Винесені на захист положення та висновки дослідження одержані дисертантом самостійно. Результати проведеної роботи ґрунтуються на матеріалах, зібраних і проаналізованих здобувачем особисто.

Апробація результатів. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені А. Малишка НПУ імені М.П. Драгоманова. Окремі положення дисертаційної роботи були оприлюднені у формі доповідей та повідомлень на 10 міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: V Міжнародній науковій школі-семінарі «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2011), Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни)» (Київ–Черкаси, 2014), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2015), V Міжнародній науковій конференції «Аркасівські

читання. Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи» (Миколаїв, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, політика — 2015» («Osobowości, społeczeństwo, polityka — 2015») (Люблін (Польща), 2015), Третій Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна наука: проблеми, прогнози та рішення» («Современная Наука: Проблемы, Прогнозы и Решения») (Тбілісі (Грузія), 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 2015), Дев'ятій міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2015), Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 35 наукових праць, з яких 1 індивідуальна монографія (38,83 ум. друк. арк.); 21стаття у наукових фахових виданнях, 4 з них включені до реєстру міжнародних наукометричних баз, 2 публікації – у виданнях іноземних держав, 3 – у збірниках наукових праць, 10 – у матеріалах і тезах конференцій.

Структура дослідження визначається змістом теми, метою та науковими завданнями і складається зі вступу, п'яти розділів (17 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (102 сторінки, 1116 найменувань), дев'яти додатків. Основний зміст дисертації становить 399 сторінок, загальний обсяг – 519 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення дисертації, відображено апробацію її результатів, подано інформацію про структуру.

У першому розділі « **Історіографія, джерела та методологія дослідження** » проаналізовано стан та напрями наукової розробки проблеми, охарактеризовано рівень і повноту її джерельного забезпечення, обґрунтовано теоретичні підходи, окреслено принципи наукового пошуку та методологічний інструментарій.

У підрозділі 1.1 – «*Проблеми історіографії*» – розглянуто основні етапи та особливості наукового вивчення зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії, окреслено коло невивчених та малодосліджених проблем.

Як методологічний базис використано праці таких європейських учених XIX – початку XX ст. як М. Вебер, Р. Гільфердінг, В. Зомбарт, К. Каутський, Ж. Лескюр, Р. Майо-Сміт, Ф. Науманн[1] та ін. Ця група досліджень має переважно

---

[1] Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. – К.: Всесвіт, 2013. – 1112 с.; Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма / Р. Гильфердинг. [4-е изд.]. – М.: Государственное издательство, 1924. – 460 с.; Зомбарт В. Современный капитализм / Вернер Зомбарт; пер. с нем под ред. В. Базарова и И. Степанова; с предисл. И. Степанова. – М.: Издание С. Скирмунта, 1904. – Т. 1: Генезис капитализма. – XL, 584 с.; Каутский К. Границы капиталистического хозяйства. Город и деревня в капиталистическом обществе / К. Каутский. – К.: Ф.А. Иогансон, 1900. – 66 с.; Лескюр Ж. Общие и периодические промышленные кризисы / Жан Лескюр; пер. с фр. Н.И. Сувирова. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. Польза», 1908. – IX, 557 с.: табл.; Майо-

теоретичний характер і важлива для розуміння тогочасного економічного розвитку; закономірностей і специфіки промислових криз, їх впливу на зовнішньоторговельну активність. Узагальнену картину про економічне становище Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяють сформувати праці С. Бехтєєва, М. Бунге, С. Вітте, В. Гурка, В. Косинського, В. Постнікова, М. Тугана-Барановського, О. Фінна-Єнотаєвського[2]. Більшість із вказаних авторів, будучи державними чиновниками, відстоювали необхідність протекціоністського курсу. З кінця 1850-х рр. як теоретична проблема в науковій думці постало питання вибору оптимальних шляхів розвитку економіки Російської імперії (між принципами фритредерства і протекціонізму), викликавши активне обговорення та дискусії серед громадськості та економістів. Універсальний характер мають роботи В. Вітчевського, С. Гулішамбарова, В. Покровського, Я. Полфьорова, К. Скальковського, О. Чупрова, М. Шаврова, І. Янжула [3] та ін.

Смит Р. Статистика и экономия / Р. Майо-Смит; пер. Н. Энгельгардта; под ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуского. – М.: издание С. Скирмунта, 1902. – 507 с. Науманн Ф. Срединная Европа. (Mitteleuropa): общественно-политическая литература / Ф. Науманн; пер. с нем. В.Я. Фан-дер-Флит; предисл. Б.Э. Нольде. – Петроград: К-во Огни, 1918. – 15, 136 с. та ін.

[2] Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничение во внешней торговле / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – №11. – Отд. 1. – С. 1–28; Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничение во внешней торговле / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – №12. – Отд. 1. – С. 589–620; Гурко В.И. Устои народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды / В.И. Гурко. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1902. – 201 с.; Витте С.Ю. По поводу национализма: Национальная экономия и Фридрих Лист. – 2-е изд. / Гр. С.Ю. Витте. – СПб.: Тип. А.О. Брокгауз-Ефрон, 1912. – 75 с.; Косинский В.А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз / В.А. Косинский. – Одесса: Экон. тип., 1904. – 43 с.; Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М.: Типо-литография Т-ва Кушнерев и К°, 1891. – XXXII, 392 с.; Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М.И. Туган-Барановский; В 2 т. – СПб.: «Наша жизнь», 1907. – Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 562 с. та ін.

[3] Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / Валентин Витчевский; перевод с немецкого А.В Брауде; под редакцией Ю.Д. Филиппова. – С.-Петербург: Издание Д.А. Казицына и Ю.Д. Филиппова, 1909. – VIII, 362 с.; Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX веке и участие в ней России / С.И. Гулишамбаров. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1898. – 244 с.; його ж: Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве и в ряде великих держав в первое десятилетие царствование императора Николая II (1894–1904 гг.) / С.И. Гулишамбаров. – СПб., 1907. – 96 с.; Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1894 г. / Сост. В.И. Покровский. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1896. – IV, 77 с.; Полферов Я.Я. Внешняя торговля России скотом и мясными продуктами в связи с пересмотром торгового договора / Я.Я. Полферов. – Санкт-Петербург: Тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1914. – [2], 109, [2] с.: карт., табл.; його ж: Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию, в связи с пересмотром торговых договоров / Я.Я. Полферов. – Петроград: Тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1914. – [2], 62, [1] с. табл.; Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1901. – 704 с.; Чупров А.И. Аграрная реформа и ее вероятное влияние на сельскохозяйственное производство / Александр Иванович Чупров. — М.: Издание Е.В. Кожевниковой и Е.А. Коломийцевой, 1906. — 51 с.; Шавров Н.А. О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения при современном экономическом положении России / Н.А. Шавров. – М. [Б. и.], 1895. – 427 с., Янжул И.И. Между делом: Очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной жизни / И.И. Янжул. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1904. – 6, 476 с.

Опрацьовану літературу дореволюційного періоду поділено на декілька умовно-орієнтовних тематичних підгруп. Це праці присвячені: 1) історії митної політики Російської імперії в контексті аналізу зовнішньоторговельних відносин, теоретичній розробці митних тарифів і їх дії (В. Денисов, М. Довнар-Запольський, І. Канделакі, В. Каспєров, К. Лодиженський, Д. Менделєєв, Я. Новіков, М. Соболєв)[4]; 2) розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії та його взаємозв'язку із зовнішньоторговельною діяльністю, впливом іноземного капіталу (М. Авдаков, П. Андрєєв, Г. Вольтке, К. Загорський)[5]; 3) фінансовій політиці Російської імперії, її значенню для інтенсивності зовнішньої торгівлі (В. Ашик, І. Бліох, М. Герценштейн, К. Лейтес, П. Мігулін)[6]; 4) становищу сільського господарства й експорту його продукції (Ф. Бар, О. Билимович, А. Бориневич, Б. Веселовський, О. Волков, О. Зак, М. Костров, А. Кулижний, О. Левицький, П. Лященко, В. Мезенцов, С. Остапенко, О. Радциг, Г. Сазонов, О. Челінцев)[7]. Окремо увагу приділено роботам, в яких подані опосередковані

---

[4] Денисов В.И. Современное положение русской торговли (По поводу экономической записки Министерства финансов) / В.И. Денисов. – СПб.: Тип-лит Ю. Римона, 1913. – 59 с.; Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта / Проф. М.В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И.И. Чоколова, 1912. – 36 с., 4 л. диагр.: табл.; його ж: Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах / Проф. М.В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И.И. Чоколова, 1914. – [6], 46, [1] с., 7 л. диагр.: табл.; Канделаки И.В. Роль ярмарок в русской торговле / И.В. Канделаки. – СПб.: Тип. редакции период. изд-ва Министерства финансов, 1914. – 60 с.; Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1886. – 311 с.; Менделеев Д.И Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Д.И. Менделеев. – СПб.: Тип. Демакова, 1892. – 730 с.; Новикков А.Я. Протекционизм / А.Я.Новиков. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. – 292 с. та ін.

[5] Авдаков Н.С. Обзор условий для развития железной промышленности на юге России / Н.С. Авдаков. – Харьков: Тип. К.П. Счасни, 1885. – 31 с.; Андреев П.Н. Юго-Западные казенные железные дороги. Историческо-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных железных дорог во время до перехода (1880–1894 гг.) и после перехода в казенное управление (1895–1904 гг.) / Андреев П.Н. – Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1906. – 2, 11, 2, 144 с.; табл.; Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии / Г. Вольтке. 2-е изд. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. – 48 с.; Загорский К.Я. Наша железнодорожная политика / К.Я.Загорский. – СПб.:Пушкинская скоропечатная, 1910. – 82 с. та ін.

[6] Ашик В. Финансовые результаты эксплуатации русской железнодорожной сети за последнее трехлетие (1907; 1908; 1909 гг.): монография / В. Ашик. – СПб.: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1911. – XII, 564 с.; Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика / И.С. Блиох. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1–3; Герценштейн М.Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М.Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – 202 с.; Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902) / П.П. Мигулин. – Харьков: Печатное дело, 1902. –324 с. та ін.

[7] Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности круп. и сред. землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию / Ф. Бар. – СПб.: Основа, 1903. – 115 с.; Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Б. Билимович. – Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1907. – 198 с.; Веселовский Б.В. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.) / Б.В. Веселовский. – СПб.: Зерно, 1907. – 172 с.; Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением / П.И. Лященко. – Пг.: Мин-во финансов, 1915. – 293 с.; Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе / А.С. Бориневич. – Одесса: Изд. Херсон. губерн. зем. управы. «Славян. тип.» Н. Хрисогелоса, 1890. – 110 с., [4] л. табл.; Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта / С.С. Остапенко. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1912. – [2], 25 с.:

відомості про торгові відносини в межах українських губерній, перш за все, з європейськими державами. Це праці І. Гольдштейна, А. Жиро, І. Дуссана, М. Кечеджі-Шаповалова, М. Кострова, М. Крюкова, В. Мукосєєва, М. Соболєва, Б. Сокольського, О. Шора, А. Шульца, Л. Яснопольського[8]. Загалом, дореволюційні роботи характеризуються тематичною різноманітністю, домінуванням прихильного ставлення до протекціоністських заходів та посилених мит.

Окремо виділено й поодинокі в кількісному, однак важливі в якісному відношенні, роботи 1917–1921 рр. (В. Зіва, Й. Кулішера, Є. Куна, В. Ланда, С. Маслова, М. Огановського, Б. Стопневича, І. Чернишева, Г. Швіттау, О. Щадилова)[9]. Ці розвідки сформували перехідний етап у розвитку історичної науки на шляху до поширення марксистсько-ленінських принципів в оцінці особливостей функціонування зовнішнього ринку Російської імперії.

Остаточне утвердження більшовиків при владі на початку 1920-х рр. відіграло вирішальну роль у домінуванні класового підходу у вітчизняній історичній науці. Виділено три хронологічно-тематичні групи в радянській історіографії: 1) 1920-ті – перша половина 1930-х років; 2) друга половина 1930-х – середина 1950-х років; 3) кінець 1950-х – 1980-ті роки. Перша підгрупа представлена роботами А. Альтермана, І. Батюка, П. Берліна, П. Височанського, І. Гіндіна, В. Дена, С. Дубровського, О. Катикмана, Г. Кривченка, Й. Кулішера, П. Лященка, С. Підгайця, В. Попова, М. Слабченка, М. Шапошнікова та ін.[10] Магістральною тезою історіографії другої половини 1930-х – середини 1950-х рр. була ідеологічно мотивована думка про відсталість Російської імперії, високу залежність від іноземних фінансів. Ці роки відзначені падінням інтересу вчених до експортно-

---

табл., 5 л.; Сазонов Г.П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.) / Г.П. Сазонов. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1891. – IV, 540 с. та ін.

[8] Гольдштейн И.Н. Анкета о причинах упадка ввоза русской пшеницы в Англию и о средствах к поднятию русского экспорта в эту страну / И.Н.Гольдштейн. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1903. – 56 с.; Дуссан И.В. Торговые отношения России с Францией и Германией / И.В.Дуссан. – К.: б.м., 1916. – 62 с.; Костров Н.И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну / Н. Костров, [Предисл.: И.М. Гольдштейн]. – М.: Т-во типографий А.М. Мамонтова, 1915. – X, 248 с. та ін.

[9] Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В.С. Зив. – Петроград: Тип. ред. периодических изданий Министерства финансов, 1917. – 132 с.; Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины / В.М. Ландо. – К.: 2-я Сов. тип., 1920. – 36 с.; Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 123 с.; Щадилов О. Економічна політика України / О. Щадилов. – Б. м.: Вид-во ЦК Селянської спілки, 1919. – 30 с. та ін.

[10] Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я. Альтерман. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.; Берлин П. Русская буржуазия в старое и новое время / П. Берлин. – М.: «Книга», 1922. – 308 с.; Гиндин И.Ф. Банки и промышленность в России до 1917 г. / И.Ф. Гиндин. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 208 с.; Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк / В.Э. Ден. – Петроград: 25-я гос. тип., 1922. – 167, [1] с.: табл.; Лященко П.И. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства: К изучению основных тенденций мирового рынка / П.И. Лященко. – М.: Ком. акад., 1927. – 374, [1] с.: табл.; Попов В. Хлібна торгівля України / В. Попов. – Х.: Радянський селянин, 1921. – 253 с.; Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття: В 2-х т. / М. Слабченко. – Одеса: Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.; Шапошников Н.Н.. Таможенная политика России до и после революции / Н.Н. Шапошников. – М.; Л.: [б.и.], 1924. – 74 с. та ін.

імпортної проблематики. Деяким винятком є праці І. Гіндіна, Г. Дейча, С. Покровського[11]. З кінця 1950-х рр. – початку 1960-х рр. відновилася традиційна для початку 20-х рр. XX ст. полеміка щодо особливостей економічного розвитку Російської імперії, обережний аналіз ролі іноземних капіталів в економіці, їхнє значення в загальній структурі експортно-імпортного обороту (Б. Ананьїч, В. Бовикін та ін.)[12]. Помітною тенденцією розвитку радянської історіографії 1960-х – 1970-х рр. стала активізація інтересу до торгових договорів Російської імперії з Німеччиною (1894 р., 1904 р.)[13]. Окремо виділено напрацювання Т. Кітаніної та В. Золотова щодо розвитку хлібної торгівлі у 1875–1914 рр., експорту 60–90-х рр. XIX ст. через чорноморсько-азовські порти[14]. Фоновий аналіз проблем аграрного розвитку та особливостей індустріалізації (з акцентуванням уваги на проблемах робітничого руху) є у роботах А. Анфімова, О. Грунта та В. Фірстової, С. Дубровського, І. Ковальченко та Л. Мілова, М. Лещенка, Л. Мельника, О. Нестеренка, О. Ніфонтова, О. Парасунька[15] та ін. Співвідношення обсягів і тенденції розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі у 60–90-х рр. XIX ст., аналіз розвитку промисловості українських губерній у системі всеросійського ринку, їхня роль у сільськогосподарському виробництві Російської імперії присутня у працях І. Гуржія[16]. Серед праць 1980-х років виділяються своєю торгово-промисловою спрямованістю роботи В. Бовикіна,

---

[11] Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И.Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 466 с.; Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902–1905 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Г.М. Дейч. – Ленинград, 1946. – 246 с.; Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский – М.: Международная книга, 1947. – 402 с.

[12] Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895–1914 (По материалам Учетно-ссудного банка Персии) / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1975. –209 с., Його ж: Россия и международный капитал. 1897–1914: очерки истории финансовых отношений. / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1970. – 316 с.; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России / В.И. Бовыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 296 с.

[13] Дякин В.С. К оценке русско-германского торгового договора 1904 г. / В.С. Дякин // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 152–183.

[14] Китанина Т.М. Хлебная торговля России в России в 1875–1914 гг. Очерки правительственной политики / Т.М. Китанина. – Л.: Наука, 1978. – 288 с.; Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / В.А. Золотов. – Ростов на Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1966. – 250 с.

[15] Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.; Грунт А.Я., Фирстова В.Н. Россия в эпоху империализма 1907–1917 / А.Я. Грунт, В.Н. Фирстова. – М.: Изд-во ИМО, 1960. – 183 с.; Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.; Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. Опыт количественного анализа / И.Д. Ковальченко, Л.В Милов. – М.: Наука, 1974. – 413 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М.Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959–1962. – Ч. 1–3; Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России / А.С. Нифонтов. – М.: Наука, 1974. – 432 с.

[16] Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. –192 с.

Т. Ізместьєвої, Б. Кругляка, Б. Миронова, Ю. Субботіна, Л. Шепелєва. У цілому, ключовою рисою радянської історіографії був аналіз проблем, пов'язаних із монополізацією економіки, що органічно пов'язувалося із шкідливим впливом іноземного капіталу. Працюючи в межах марксистсько-ленінської ідеології, історики акцентували свою увагу на кризових тенденціях, зовнішній торгівлі, митній політиці, міждержавних відносинах.

У працях українських вчених діаспори подано загальний аналіз соціально-економічного розвитку українських губерній, визначено загальні тенденції зовнішньої торгівлі та зміни в її структурі (І. Витанович, Г. Гордієнко, І. Лисяк-Рудницький, О. Моргун, Н. Полонська-Василенко)[17]. Ці дослідження вирізняє чітко виражений україноцентричний характер, яскраве висвітлення щодо значення українських губерній для загальноросійського виробництва цукру, олії, заліза і чавуну.

Відмінною рисою бачення розвитку зовнішньої торгівлі Російської імперії (а також українських губерній у її складі) зарубіжними вченими (англійськими, німецькими, французькими та американськими істориками) був комплексний та більш зважений підхід до з'ясування геополітичної мотивації у формуванні міждержавних торгових союзів: В. Бібл, Ч. Джонсон, В. Ланжер, В. Фаас, Л. Юровський[18]. У роботах 1980-х років американського дослідника П. Грегорі доводиться сумнівний характер аграрної кризи сільського господарства Російської імперії кінця 1870-х рр. – 1914 р.[19] Різнопланове висвітлення економічних зв'язків Російської імперії, в тому числі й зовнішньополітичного характеру, зазвичай з досить критичного погляду, присутнє у наукових роботах Д. Гайєра, Р. Жиро, А. Кагана, М. Міллера, М. Фолькуса[20].

---

[17] Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: ТУК, 1964. – 547 с.; Гордієнко Г. Хліб наш насущний (Монографія про хліб) / Г. Гордієнко. – Філадельфія [Накладом автора], 1979. – 210 с.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2 т.] / І. Лисяк-Рудницький; [упоряд. Я. Грицак]. – К.: Основи: Ін-т держ. упр. та місцевого самоврядування при Кабміні України, 1994. – Західна історіографія України; вип. 1. – Т. 1. – 530 с.; Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1969. –№1–3 (21–23). – С. 57–64; Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини 17 століття до 1923 року. – 608 с.: іл.

[18] Beable W.H. Commercial Russia / W.H. Beable. – London: Constable, 1918. – 278 p.; Johnston Ch. The Russo-German Tariff War / Ch. Johnston // The Economic Journal. Vol. 4. – London, 1894. – №13. – P. 136–139; Langer W.L. The diplomacy of imperialism: 1890–1902 / William Leonard Langer. – V. 2. – New-York: Alfred A. Knopf, 1935. – 797 p.; Faas V. Russia's Export Trade in Timber and the Importance of the Forests of North European Russia / V. Faas. – New York: Youroveta home & foreign trade co, 1919. – 35, [1] p.; Jurowsky L. Die Russische Getreideexport: seine Entwicklung und Organisation / L. Jurowsky. – Stuttgart: Cotta, 1910. – 196 p.

[19] Gregory P. Russian National Income. 1885—1913 / P. Gregory. – London, 1982.

[20] Geyer D. Russian imperialism. The interaction of domestic and foreign policy 1860–1914 / D. Geyer / Translated by Bruce Little. – London: New Haven, 1987. – 396 p.; Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Librairie Armand Colin, 1973. – 618 p.; Kahan A. Russian economic history: The nineteenth century / A. Kahan. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 244 p.; Miller M. The economic development of Russia, 1905–1914. With special reference to trade, industry and finance / M. Miller. – Lincolnshire: Frank Cass & C°, 1967. – 321 p.; Falkus M. Russia and the International Wheat Trade, 1861–1914 / M. Falkus // Economica. New Series. – Nov. 1966. – Vol. XXXIII. – P. 416–429.

З 1990-х років вектор наукових інтересів вітчизняних дослідників, які займалися окремими аспектами досліджуваної нами теми, змінився із вивчення ідеологічно заангажованої робітничо-селянської тематики (класової боротьби та соціальної експлуатації, кризовості буржуазно-капіталістичного способу виробництва та ін.) на об'єктивний аналіз господарсько-економічних відносин. Помітним проявом домінування таких змін стала поява численних робіт з історії: соціально-економічного та індустріального розвитку окремих українських губерній (В. Борисенко, М. Казьмирчук[21]); формування торгово-промислової буржуазії (Т. Лазанська) та торгової діяльності міського населення (Ю. Нікітін[22]); української селянської кооперації, її експортних операцій (В. Марочко, І. Фареній[23]); податкової політики Російської імперії в Україні (В. Орлик); становлення та розвитку приватної підприємницької діяльності банківського капіталу (В. Шевченко[24]) та ін. Спостерігається зацікавленість сучасних істориків проблемою аграрної історії (Н. Темірова, О. Приймак, Ю. Присяжнюк та ін.). У роботах цього напрямку ми знаходимо відомості про тенденції та обсяги української торгівлі (О. Гордуновський, Б. Кругляк, А. Філінюк, Т. Ігнатьєва та ін.)[25]. Окремі сюжетні теми, пов'язані із зовнішньою торгівлею українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст., розкрито в роботах І. Довжука та М. Москалюка, С. Джулая, І. Шандри, В. Шевченка[26] та ін. На об'ємному джерельному матеріалі побудовані історико-економічні дослідження сучасних вчених О. Реєнта та В. Сердюка, у

---

[21]Казмирчук М.Г. Міграційні процеси у Київській губернії зумовлені матеріальними потребами (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г. Казмирчук // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О.І. Гурій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 209 – 212.

[22] Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: Монографія / Ю.О. Нікітін. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 252 с.; його ж: Основні сфери діяльності міського населення Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / Ю.О. Нікітін.// Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2014. - № XLIII-XLIV. – С. 36-45.

[23] Марочка В. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: Ін-т історії НАН України, 1995. – 217 с.; Фареній І.А. З історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.А. Фареній. - Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

[24] Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / В.В. Шевченко. – К.: Ін-т історії НАН України, 2010. – 266 с.

[25] Гордуновський О.М. Світові ціни на український хліб у XIX ст. / О.М. Гордуновський // Сумський історико-архівний журнал. — Суми, 2010. — № X–XI. — С. 216–223; його ж: Український хліб і його реалізація в XVIII — на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки): монографія / О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій, О.П. Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. — 224 с.; Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины) / Б.А. Кругляк. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.; Його ж: Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 72–81;

[26] Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М.М. Москалюк. – Монографія. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – 300 с.; його ж Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX-на початку XX ст. / М.М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг.ред.проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 6-12; Шевченко В.А. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): Монографія / В.А.Шевченко . – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.

яких розкрито особливості аграрного розвитку українських губерній та їх інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині XIX – на початку XX ст.[27]

Серед українських дисертаційних досліджень (а відповідно і численної статейної продукції), присвячених зовнішній торгівлі, варто назвати праці П. Марциновського, О. Пилипенка, В. Степаненко[28]. Широку регіональну спеціалізацію мають роботи В. Степаненко – у полі зору дослідниці перебувало все Північне Причорномор'я. Проаналізувавши номенклатуру товарів експорту, вона вказала на значну своєрідність цього регіону України, який відбивав більш високий ступінь модернізації економіки. Тематично близьким до нашої проблематики серед сучасних українських робіт є напрацювання О. Пилипенка[29], який комплексно реконструював процес розвитку зовнішньоекономічних зв'язків українських губерній у складі Російської імперії, простеживши вплив на нього ряду внутрішніх і зовнішніх політичних, економічних, соціальних та етносоціальних факторів.

Написанням численних робіт з історії експортно-імпортної політики Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. відзначений розвиток сучасної російської історіографії. Серед праць, присвячених аналізу митної політики, історії банківських будинків, впливу іноземного капіталу на економіку, власне питанням зовнішньої торгівлі, варто назвати праці С. Абезгауза, Б. Ананьїча, О. Бєлозерцева, В. Бовикіна, Л. Гранкова, В. Дякіна, О. Єрохіної, Т. Ізместьєвої, М. Іоничева, В. Кріхунова, С. Мошенського, А. Сідакова, Ю. Субботіна та ін.

Комплексною зарубіжною працею сучасного періоду, що присвячена суто зовнішній торгівлі Російської імперії, є докторська дисертація англійського дослідника С.Р. Томпсона[30]. Вивчаючи залежність зовнішньої торгівлі від урядової політики, вчений дійшов висновку, що еволюція споживчого ринку, зумовлена тогочасними світовими тенденціями, об'єктивно обмежувала здатність держави впливати на міждержавні торгові відносини. Серед інших зарубіжних робіт кінця

---

[27] Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.; Реєнт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 17. – С. 6–40.

[28] Марциновский П.Н. Крым в международной торговле (1865–1914 гг.): дис. ... канд. ист. наук / П.Н. Марциновский. – Симферополь, 1997. – 192 с.; Пилипенко О.Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861–1914 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / О.Є. Пилипенко. – К., 2010. – 36 с.; Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. ... канд. іст. наук / В.В. Степаненко. – Миколаїв, 2006. – 261 с.

[29] Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель ускладі Російської імперії (1861–1914 рр.) / О.Є. Пилипенко. – Монографія. – К.: Академія муніципального управління: ред.-видав. відділ, 2008. – 380 с.

[30] Томпстон С.Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование / Стюарт Росс Томпстон. – М.: РОССПЭН, 2008. – 471 с.

XX – початку XXI ст. варто згадати праці Дж. Гранта[31], Р. Ліндера, Т. Оуена та ін. Виваженими та об'єктивними оцінками, підтвердженими детальними статистичними даними характеризуються студії німецького вченого В. Сартора[32].

Отже, аналіз історіографії, поряд із наявністю великої кількості праць з історії зовнішньої торгівлі, засвідчив відсутність окремої наукової роботи, присвяченої ролі українських губерній в експортно-імпортній діяльності Російської імперії у 1890-х рр. – 1914 р. саме в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу. Зважаючи на це, крім суспільно-політичної актуальності, проблема має наукову важливість.

У підрозділі 1.2 – *«Джерельна база дослідження* виявлено, систематизовано та класифіковано джерельне забезпечення, визначено його загальний рівень і повноту. Комплекс використаних джерел, у тому числі й архівних, поділено на групи: 1) офіційні актові та ділові документи; 2) статистично-довідкові та звітні матеріали; 3) газетно-журнальні публікації; 4) мемуари та спогади, епістолярій.

Залучені до написання дослідження архівні матеріали з історії зовнішньої торгівлі українських губерній кінця XIX — початку XX ст. здебільшого зберігаються в Державних архівах Вінницької, Запорізької, Київської, Миколаївської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської областей. Окремо виділено документи Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІАК України). Архівні матеріали подають насичені статистичні дані (представлені у вигляді відомостей, таблиць та діаграм) щодо експортно-імпортних операцій, висвітлюють політику центральної та місцевої влади у цій сфері, характеризують значення залізниць та чорноморсько-азовських портів, містять інформацію про участь у відповідних операціях окремих аграріїв та промисловців, земств і сільськогосподарських товариств, кооперативних та підприємницьких об'єднань українських губерній.

Усього опрацьовано матеріали з 39 архівних фондів 8 архівів України, до наукового обігу введено низку неопублікованих документів, які характеризують різні аспекти розвитку зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в 1890–1914 рр. Залучено фонди: ЦДІАК України – ф. 356 (Канцелярія Миколаївського цивільного губернатора), ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора), ф. 575 (Окружний фабричний

---

[31] Grant J.A. Big Business in Russia: The Putilov Company in Late Imperial Russia, 1868–1917 / J.A. Grant. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1999. – 216 p.; Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914 / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – 560 s.; Owen T. The Corporation Under Russian Law, 1800–1917. A Study in Tsarist Economic Policy / T. Owen. – Cambridge: Cambridge Univercity Press, 1991. – 234 p.

[32] Сартор В. Жизненный узел. Зерновой экспорт России в XIX – начале XX в. Структурные особенности и причины зависимости экономики России / Вольфганг Сартор // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2011. – № 5. – С. 226–232; Сартор В. Хлебные экспортеры Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / Вольфганг Сартор // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 157–208; Sartor W. Das Haus Mahs. Eine internationale Unternehmerfamilie im Russischen Reich 1750–1918 / W. Sartor. – S. l: Olearius Press, 2009. – 191 s.

інспектор Київського округу), ф. 730 (Київське відділення Російського технічного товариства), ф. 830 (Фамільний фонд Терещенків), ф. 2161 (Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії), ф. 2163 (Обласна станція з тваринництва для губерній Воронезької, Київської, Чернігівської, Харківської); Держархіву Вінницької обл. – ф. Д-29 (Податковий інспектор Вінницького повіту), ф. Д-175 (Податковий інспектор Могилів-Подільського повіту); Держархіву Запорізької обл. – ф. 254 (Бердянське повітове статистичне бюро), ф. 255 (Мелітопольське повітове статистичне бюро); Держархіву Київської обл. – ф. 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора); Держархіву Миколаївської обл. – ф. 229 (Канцелярія Миколаївського градоначальника), ф. 230 (Канцелярія Миколаївського військового губернатора), ф. 239 (Миколаївський статистичний комітет), ф. 255 (Миколаївський комерційний порт Міністерства торгівлі та промисловості), ф. 266 (Миколаївська портова митниця Департаменту зовнішньої торгівлі); Держархіву Херсонської обл. – ф. 1 (Канцелярія Херсонського губернатора), ф. 7 (Херсонська митниця Департаменту зовнішньої торгівлі), ф. 170 (Хорловський митний пункт); Держархіву Черкаської обл. – ф. 8 (Черкаська міська дума), ф. 18 (Корсунське волосне правління); Держархіву Чернігівської обл. – ф. 127 (Чернігівське губернське правління), ф. 128 (Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора), ф. 138 (Чернігівське губернське акцизне управління), ф. 154 (Чернігівський губернський комітет) та ін.

На високому репрезентативному рівні відображено особливості законодавчої політики і практичної діяльності державної влади Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. стосовно зовнішньої торгівлі у офіційних актових та діловодних документах, які становлять *першу групу джерел*. Відповідно до призначення вони поділені на три підгрупи: 1) законодавчі (нормативно-правові) акти, які стосуються регулювання експортно-імпортної діяльності; 2) офіційна діловодна документація відомчого характеру (центральних урядових установ); 3) діловодна документація місцевих урядових установ та документи органів місцевого самоврядування.

Другу групу джерел формують статистично-довідкові та звітні матеріали: а) офіційні звіти, матеріали та службові доповідні записки губернаторів, митниць, постів, застав і їх відділень, начальників морських портів, комітетів біржової торгівлі в українських губерніях; б) матеріали загальноімперської, губернської і регіональної статистики: статистичні відомості, що збиралися центральними органами влади, спеціальними комітетами, звітність митниць та митних округів, статистика експортно-імпортної діяльності чорноморсько-азовських портів.

Різноманітна інформація, щодо зовнішньої торгівлі кінця XIX — початку XX ст. досить активно та різнопланово подавалася в газетно-журнальних виданнях (*третя група джерел*). Враховуючи спрямування теми, нами було використано низку публікацій таких груп періодичних видань: 1) сільськогосподарська преса («Відомості сільського господарства та промисловості», «Вісник Всеросійської сільськогосподарської палати», «Російський мельник»); 2) «інфраструктурна» періодика («Водні шляхи і шосейні дороги», «Водна справа», «Залізничний кур'єр»); 3) фінансово-торгові видання («Вісник російсько-

американської торгової палати», «Вісник російсько-англійської торгової палати», «Щорічник Міністерства фінансів»). Деяка інформація економічного характеру, що стосувалася зовнішньої торгівлі безпосередньо українських губерній подана у статтях «Агрономічного журналу», «Бюлетеня Харківської кам'яновугільної і залізоторгової біржі», «Вісника Хорольського товариства сільського господарства», «Одеського листка», «Південноросійського гірничого листка», «Економічного життя Поділля», «Київської земської газети», «Чернігівської земської газети» та ін. Серед усього об'ємного комплексу періодики виділено такі особливо важливі видання, як «Вісник фінансів, промисловості і торгівлі», «Гірничозаводська справа», «Гірничозаводський листок», «Відомості із зовнішньої торгівлі», «Зовнішня торгівля по європейському корону», «Південноросійська сільськогосподарська газета», «Промисловість і торгівля», «Російський експорт», «Торгово-промислова газета».

Окрему *(п'яту) групу* джерел становлять мемуари та спогади чиновників і сучасників епохи: 1) вищих урядовців, осіб загальнодержавного масштабу (С. Вітте, П. Ізвольський, В. Коковцов, В. Маклаков); 2) регіональних державних чиновників, людей, що мали певне відношення до організації зовнішньої торгівлі і контролю за її здійсненням (О. Ауербах, В. Бертенсон, Є. Корш, М. Черкасов, І. Янжул).

Отже, проаналізована джерельна база дозволила ґрунтовно та об'єктивно розглянути проблеми зовнішньої торгівлі українських губерній в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу кінця XIX — початку XX ст., динаміку та тенденції її розвитку; місце і роль українських земель в загальній структурі експортно-імпортних відносин Російської імперії; залежність особливостей державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл.

Методологічний інструментарій, теоретичне підґрунтя для опрацювання теми та принципи наукового пошуку окреслено у підрозділі 1.3 – *«Методологія та методи дослідження»*. В основі авторської системи розуміння й трактування історичних подій і явищ знаходилася загальна теорія наукового пізнання. Теоретична база дослідження конструювалася на основі використання системного підходу, реалізованого шляхом поєднання загальноприйнятих в історичній науці принципів історизму, багатовимірності, об'єктивності та всебічності. Досягнення поставленої мети забезпечувалося послідовністю й системністю наукової студії, практичним пізнанням об'єкта. Методологічною основою роботи стала теорія пізнання і розуміння, що ґрунтується на позиціях модернізаційного підходу, який розглядає історію як процес переходу від традиційного суспільства до модерного, від аграрного до індустріального (капіталістичного). Використання цієї парадигми дало змогу показати процеси індустріалізації в українських губерніях у контексті зовнішньої торгівлі як з погляду отримання прибутків від експорту товарів місцевого виробництва та збільшення доходів від протекціоністських мит, так і з огляду на об'єктивну необхідність в іноземній продукції, зокрема, аграрній техніці.

У сукупності принципів центральним став принцип історизму, який визначив трактування дійсності як «індивідуальних» змін у часі, розгляд економічних явищ

з погляду їх генезису, виникнення, розвитку та подальших змін. Дотримання загальнонаукового принципу об'єктивності здійснено шляхом комплексного аналізу архівних та опублікованих джерельних матеріалів. Враховуючи комплексний та міждисциплінарний характер наукової роботи, її концептуальні підвалини формували такі наукові напрямки, як історія України, економічна історія й економічна географія, міжнародні відносини, соціальна історія. Складною методологічною проблемою стало з'ясування об'єктивних процесів регіоналізації в зовнішній торгівлі українських губерній. Виявлення спільних/відмінних рис експортної політики портового Причорномор'я та Приазов'я, зернового Степу, металургійного Сходу, цукробурякового Правобережжя, знаходилося в межах теорії «просторової економіки» — обґрунтування раціонального розміщення виробничих потужностей із використанням локалізації, спеціалізації, диверсифікації та ін.

Загалом, критичний аналіз історіографії проблеми в поєднанні з використанням наявної різнопланової джерельної бази та застосуванням обраного теоретико-методологічного інструментарію став обов'язковою умовою для виконання поставлених наукових завдань.

У другому розділі – **«Економічна політика Російської імперії в умовах формування світового ринку»** – з'ясовано вплив світового ринку на економічний розвиток українських губерній Російської імперії у пореформену добу.

У підрозділі 2.1 – *«Вплив світового ринку на розподіл праці у розвинутих країнах світу»* – показано процес формування масштабної міжконтинентальної торгової системи і становлення світового господарства. Промисловий переворот у країнах Західної Європи у другій половині XVIII ст., настання епохи машинно-фабричного виробництва призвело до колосального розвитку продуктивних сил та конструктивних змін у структурі й динаміці світової торгівлі. Не менше значення для міжнародного торгового обміну мав розвиток залізничного та морського транспорту, що сприяло небувалому раніше міжнародному товарному обміну. У 1860 р. обороти всіх країн світу в міжнародній торгівлі не перевищували 13 425 млн руб., а в 1907 р. досягли 60 684 млн руб. При цьому в 1887 р. обсяги міжнародної хлібної торгівлі обраховувалися цифрою 2 350 млн руб., її частка становила 10% від усього світового товарообміну. У 1913 р. на ринок відправлялося м'яса вартістю 1,5 млрд руб. м'яса і цукру – 0,6 млрд руб. Головним споживачем експортованої продукції стала технологічно високорозвинена Західна Європа, котра отримувала її переважно з країн аграрного капіталізму, в тому числі й з українських губерній.

Доведено, що найпомітнішу роль у міжнародному торговому обороті відігравали Англія, Франція, Німеччина та США. Наприкінці XIX — на початку XX ст. безупинно зростала роль заокеанських держав (США, Канада, Аргентина, Бразилія) у забезпеченні їх сировиною для промисловості, а населення – продовольством. Одним із найбільших у світі експортерів великої рогатої худоби, овець і м'яса у цей період стала Аргентина. У цілому, специфіка розвитку міжнародних економічних відносин неухильно сприяла інтенсифікації торгових відносин між провідними країнами світу та державами високого аграрного

потенціалу. Статистичні дані засвідчують, що ключову роль у цих процесах відігравали країни Західної Європи, які володіли величезними азіатсько-африканськими колоніями з їх сировинними потужностями та ринком збуту промислової продукції. Території та держави так званого аграрного капіталізму (Азія, Африка, Океанія, Південна Америка) багато в чому сформували основу для прискореного розвитку провідних капіталістичних держав, невпинного зростання їхньої ролі у світовій торгівлі. У такій ситуації Російська імперія, займаючи далеко не лідерські позиції, була змушена звертати все більшу увагу на проблему залежності від імпортних товарів.

У підрозділі 2.2 – *«Ринково-капіталістичні особливості промислового розвитку України у пореформену добу»* – простежено вплив вказаних процесів на економічний розвиток українських губерній, експортний потенціал їх промислової продукції. Підкреслено, що в останній третині XIX ст. за сприяння іноземного капіталу в регіоні Південно-Східної України склався паливно-металургійний комплекс, який став головною базою важкої промисловості Російської імперії. Потреби товарного землеробства та гірничої й металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я прискорили залізничне будівництво, перш за все, у південних та лівобережних губерніях для вивозу продукції до чорноморсько-азовських портів. У 1893 р. експлуатаційна протяжність колій у вказаних регіонах досягла 2852 та 1942 верст відповідно, а станом на 1 січня 1910 р. – трьох найбільших в Україні залізниць (Південно-Західної, Південної і Катеринінської) становила 9777 верст. Водночас у Донецькому басейні набирала обертів промислова розробка кам'яного вугілля й антрациту, видобуток яких протягом 1893–1912 рр. зріс на 441,66%. Слабкою ланкою української промисловості було машинобудування. Найважливішими центрами транспортного машинобудування стали в українських губерніях Харків і Луганськ, де з кінця 1890-х рр. зосереджувалися паровозобудівні заводи. Наприкінці XIX ст. південні українські губернії стали важливим центром суднобудування. Водночас, кораблі Чорноморського флоту не лише споруджувалися переважно на казенній верфі в Миколаєві, а й замовлялися за кордоном. Хімічна промисловість в Україні була представлена содовими заводами поблизу Слов'янська й у Лисичанську. У 1900 р. тут було вироблено 63% соди Російської імперії. В Україні знаходилися й основні центри видобутку солі. У Донецькому басейні вона видобувалася в Бахмутському повіті Катеринославської губернії й Ізюмському повіті Харківської губернії (поблизу Слов'янська). Загалом, окрім колосального виробництва промислової продукції, в українських губерніях на початку XX ст. вирощувалося близько 90% озимої пшениці й 60% ярої, 80% ячменю, понад 90% цукрового буряку.

Вказано, що розвиток українських земель в останній третині XIX — на початку XX ст. відзначався особливостями, які стали своєрідним відображенням тенденції формування як світового, так і російського капіталізму, що базувався на історичних традиціях бюрократичної державності. Водночас українські губернії мали певні відмінності, пов'язані з їх історичним минулим та господарськими традиціями. Наявність природних ресурсів, стимулюючи гірничу та металургійну промисловість, прискорювала залізничне будівництво, а відтак і стимулювала

зростання вантажообігу, активізацію торгівлі. Натомість темпи впровадження сільськогосподарської техніки перевищували об'єктивні можливості вітчизняного машинобудування.

Особливості ставлення уряду до експорту товарів розкрито у підрозділі 2.3. – *«Система протекціонізму в зовнішньоекономічній політиці Російської імперії»*. Відзначено, що для підтримки промисловості прибічники протекціоністської політики рекомендували встановлювати високі митні тарифи на імпортні товари, які успішно вироблялися або мали добру перспективу власного виробництва. Це повинно було забезпечити їхню конкурентоспроможність спочатку на внутрішньому ринку, а з часом і на зовнішньому. Проте до 1860-х рр. встановлення зависокого мита для сировини й виробів, що не мали перспектив розвитку, вважалося недоцільним. З останньої чверті XIX ст. протекціонізм став чи не найважливішою складовою економічної політики російського царизму. З одного боку, ця політика виражала інтереси промислового капіталу, що прагнув забезпечити свої інтереси в конкурентній боротьбі з іноземними комерсантами. З іншого боку, вона стала вираженням прагнень урядових кіл модернізувати промисловість країни для вирішення як внутрішніх соціальних, так і зовнішньополітичних завдань. Економічна криза на початку XX ст. і затяжна депресія, що тривала аж до 1910 р., поклала край протекціоністському курсу 1890-х рр.

Встановлено, що митна політика царського уряду до самого кінця існування Російської імперії залишалася традиційною. Її основною ознакою було зависоке мито, яке на окремі статті тарифу почав вводити М. Бунге. Натомість його різке підвищення І. Вишнеградським у 1891 р., хоч і задовольняло вимоги промислового капіталу, однак не відповідало інтересам виробників аграрної продукції. Підписання С. Вітте у 1894 р. конвенційного договору з Німеччиною стало продовженням цієї політики фіскального характеру, важливої для збалансування державного бюджету та наповнення казни, однак дискримінаційної для сільських господарів.

У підрозділі 2.4. – *«Податкова й тарифна політика уряду та органів місцевого самоврядування»* – висвітлено особливості фіскальної політики Російської імперії, її вплив на інтенсивність зовнішньоторгових операцій. Після реформ 1860–1890-х рр. вона була цілковито підпорядкована фіскальним інтересам держави. Проте промисловість Російської імперії була неспроможна наповнити скарбницю навіть мінімальними фінансовими ресурсами. Прямі податки у 1880-х роках складали лише близько 3% від загальної суми державного доходу. На подальше зростання податкового навантаження на промисловість і торгівлю вплинули численні ускладнення під час війни з Японією та революційні події 1905–1907 рр. Як результат, бюджетних доходів не вистачало для покриття нагальних витрат. У роки промислового піднесення, що передували Першій світовій війні, надходження до казни зростали й становили в 1913 р. 140 млн руб. (+125,8%).

Фіскальна політика держави й органів самоврядування рельєфно відображала обмежений характер оподаткування заможних верств населення, а також наявність антагонізму між промисловим та аграрним капіталом. Унаслідок невисокого обкладання поміщиків, великої промислової й торговельної буржуазії

податковий тягар перекладався на широкі верстви населення у вигляді акцизів. За 1880–1901 рр. розмір прямих податків зріс майже на 50 млн руб., а дохід від них – на 28% (до 220,9 млн руб.); від непрямих – на 108,5% (до 819,6 млн руб.). Результатом була й низька купівельна спроможність населення, що стримувало розвиток ринкових відносин у промисловості та сільському господарстві. Нерівномірність в обкладанні мала місце й по відношенню до окремих місцевостей. У 1911 р. С-Петербурзька губернія сплачувала основного промислового податку 2450 тис. руб., а торгово-промислові центри України – 6900 тис. руб., тобто на 181,6% більше. Найбільші грошові суми збиралися з Київської, Херсонської, Харківської й Полтавської губерній. Крім того, податковий тягар земств був найбільш інтенсивним для власників міської землі, надільної селянської та платників податків усіх категорій в українських губерніях. Недосконалою була й тарифна система на залізницях та водному транспорті, яка мала також фіскальний характер. При цьому українські залізниці приносили найбільший прибуток. У 1909 р. відповідна сума від трьох з них (Катеринінської, Південно-Західної і Південної) складала 44,3% (73 406 тис. руб.) від доходу 17 залізниць європейської частини імперії.

Отже, економічна політика Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., перебуваючи під впливом формування світового ринку, визначалася необхідністю подолання росту залежності від імпортних товарів. Однак консервативний шлях розвитку більшості регіонів (у тому числі й українських), разом із активним протегуванням протекціоністського курсу, зумовили формування «штучної» (контрольованої державою) і незбалансованої стратегії захисту національного ринку. Її основним проявом стала фіскальна політика, важлива для ліквідації дефіциту бюджету, однак дискримінаційна по відношенню до виробників аграрної продукції.

Третій розділ – **«Сільське господарство як основа зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст.»** – присвячений характеристиці динаміки і особливостей розвитку цієї галузі економіки в контексті пристосування до потреб світового ринку та інтересів великого землеволодіння.

У підрозділі 3.1 – *«Пристосування сільського господарства України до потреб світового продовольчого ринку»* – визначено тенденції розвитку аграрного сектору в контексті потреб міжнародного ринку. Зростаючий експорт хлібних культур протягом XIX ст. прискорив розорювання в землеробських центрах України, розташованих у лісостеповій зоні, сіножатей, вигонів для випасу худоби і навіть вирубування дерев під посіви хлібів. Швидке збільшення посівної площі наприкінці XIX ст. спостерігалося у південних губерніях України (+31%). Натомість відповідні показники Лівобережжя становили лише 9%. На початку XX ст. процес зростання посівної площі суттєво уповільнився. У останній чверті XIX ст. аграрії відчули гостру конкуренцію на ринках Західної Європи з боку виробників Аргентини, США, Канади та навіть Австралії й Індії.

У досліджуваний період на тлі стриманого попиту на жито з боку головних держав-споживачів збільшувався попит на ячмінь, ціни на який піднімалися швидше, ніж на всі інші головні хліби. Втім, наслідки нарощування хлібного

господарства були досить суперечливими, хоча аграрії й експортери вивозили за межі українських губерній продукцію землеробства у великих обсягах, отримуючи за це більші прибутки, ніж на внутрішньому ринку. Так, нарощування виробництва зернових призводило до однобічного розвитку сільського господарства й мало негативні наслідки для тваринництва. Степи розорювали під зернові культури, піднімалися орендні ціни на пасовища, а вартість шерсті знижувалася під впливом конкуренції з боку Австралії та Південної Америки. Це призводило до скорочення поголів'я худоби у 80-ті роки XIX — на початку XX ст. При цьому Південь України, який у 70–80-х рр. XIX ст. був центром тонкорунного вівчарства Російської імперії, втратив це значення наприкінці XIX століття на користь Північного Кавказу.

У підрозділі 3.2 – *«Велике землеволодіння як основа експорту аграрної продукції»* – розглянуто особливості й умови розвитку великих господарств, власники яких, будучи головними виробниками товарної продукції, забезпечували хлібний експорт. У післяреформений період правлячі кола опікувалися їхніми інтересами, що проявилося в податковій політиці, наданні поміщицьким господарствам різних пільг у кредитуванні та інших фінансових заходів, обтяжливих для державної скарбниці. Попри це, виразно проявилася тенденція до занепаду дворянського землеволодіння, оскільки поміщики виявилися неспроможними перевести свої господарства на рейки капіталістичного розвитку в більш-менш оптимальні терміни відповідно до потреб економічного розвитку країни і світового продовольчого ринку. Негативно вплинула на розвиток великого землеволодіння і світова сільськогосподарська криза, що тривала близько 20 років — від середини 1870-х рр. до середини 1890-х рр.

Загалом, розвиток великого землеволодіння в українських губерніях в пореформений період характеризувався певними суперечностями: з одного боку відбувався його занепад, а з іншого – зміцнювалися позиції на продовольчому ринку тих економій, які стали на рейки ефективного господарювання на капіталістичних засадах. Найуспішнішими були господарства, які поєднували землеробство з переробкою сільськогосподарської сировини. Водночас виявилася загальна слабкість через низький рівень згуртованості, відсутності організаційних структур, які були б здатні координувати діяльність в умовах функціонування світового господарства. По суті, ефективність поміщицьких господарств визначалася рівнем агрокультури, наявністю обігових коштів у власників маєтків та їх зв'язками з міжнародним ринком.

Процес впливу політики уряду на розвиток аграрного сектору розкрито у підрозділі 3.3 – *«Вплив урядової політики на розвиток і товарність сільського господарства України»*. Доведено, що у системі поземельних відносин в Україні були певні відмінності порівняно з власне російськими губерніями, що сприяло більш прискореному руйнуванню громади. Вагому роль у вказаному процесі відігравала урядова аграрна політика, яка все залишалася тенденційною.

З кінця XIX ст. сільське господарство прогресувало. Зріс обсяг застосування землеробської техніки не тільки в поміщицьких, але й селянських господарствах. Розширилися площі посіву пшениці та ячменю, цукрового буряку й тютюну,

інших культур, що експортувалися на ринки Західної Європи і Близького Сходу. Загальна специфіка розвитку (особливо на початку XX ст.), поряд з впливом внутрішньополітичних чинників (активізація революційного руху), визначила нагальність і необхідність зміни урядового курсу, а саме — перехід від підтримки сільської громади до стимулювання кількісного зростання індивідуальних господарств. Подібний підхід і визначив чи не ключову рису проведення столипінської аграрної реформи — невпинне зростання протягом 1906–1913 рр. частки земель, що відходила до хуторян та відрубників. Водночас, долаючи інфраструктурні труднощі та руйнуючи традиційну сільську колективну ментальність, уряд переслідував не лише економічні цілі, а й політичні – формування заможного селянства як потужної підтримки для влади. Певні сподівання у цьому напрямі були пов'язані з Лівобережною Україною, де здавна була поширена хутірська система. Однак до головних перешкод на шляху реалізації столипінських ініціатив додалося аграрне перенаселення, яке фактично унеможливило підвищення продуктивності сільського господарства на запланований рівень. У 1913 р. в Подільській губернії щільність населення становила 109,9 осіб на 1 кв. версту, у Київській – 107, Волинській – 66,5, Полтавській – 77,3, Харківській – 71,3, Чернігівській – 68,0, Херсонській – 60,2, Таврійській – 38,8, Катеринославській – 62 особи. Згодом декларованe зростання насправді відповідало динаміці збільшення чисельності населення і не демонструвало виняткових наслідків урядових реформ.

У підрозділі 3.4 – *«Агрокультурні заходи органів місцевого самоуправління та громадських організацій щодо розвитку зовнішньої хлібної торгівлі»* – визначено особливості відповідного впливу на динаміку експорту. Показано, що у суспільстві зростав інтерес до інтенсифікації сільського господарства, впровадження передових технологій, широкого застосування нової сільськогосподарської техніки та знарядь праці. Дедалі більше зверталася увага на те, що селяни можуть компенсувати нестачу своїх земельних угідь підвищенням продуктивності господарств, у тому числі й за рахунок державної підтримки. Однак фінансування у 1911 р. Департаментом землеробства українських земських губерній засвідчує нерівномірність розподілу виділених 1545,7 тис. руб. між місцевими урядовими агентами й відомчими установами: останні одержали в Катеринославській губернії 62,4%, Таврійській – 80,3%, Чернігівській – 37,5%, Херсонській – 41,7%, Харківській – 37,1%, Полтавській – 18%. Натомість серед органів самоврядування у сприятливішому становищі опинилися земства Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини. Помітне субсидування одержали аграрні товариства Полтавської та Харківської губерній.

У таких умовах збільшення врожайності потребувало тривалого часу і залежало від багатьох чинників: 1) господарства потерпали від нестачі коштів для придбання сільськогосподарських машин, добрив та елітного насіння; 2) розвиток землеробства і тваринництва потребував створення широкої мережі сільськогосподарських навчальних закладів для підготовки агрономів, зоотехніків та управлінського персоналу; 3) зростання продуктивності залежало від масштабної селекційної роботи як у рослинницькій, так і тваринницькій галузях. Складовими

діяльності агрономічних структур були: поширення сільськогосподарських знань шляхом видання популярних брошур, організації читань, співбесід щодо користі зразкових полів; використання кредиту та досягнень селекції для розведення елітної худоби; преміювання кращих господарств для стимулювання загального розвитку; сприяння селянам у придбанні землеробської техніки шляхом організації районних сільськогосподарських складів; надання населенню інформації про рівень цін на сільськогосподарську продукцію на світовому продовольчому ринку; створення сільськогосподарських товариств та ін. Розвитку продуктивних сил у землеробстві сприяли й губернські товариства сільського господарства, позичково-ощадні й кредитні кооперативи. Встановлено, що напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариства з переробки молока та іншої сільськогосподарської продукції. У 1913 р. тутешні кредитні кооперативи здійснювали патронаж за 46 зразковими полями, мали 15 злучних тваринницьких пунктів, 72 зерноочисних пункти і 90 станцій прокату сільськогосподарської техніки. Загалом, до 1914 р. діяльність різних організацій, спрямована на підвищення продуктивності аграрного сектору, набула системного характеру та сприяла посиленню позицій на зовнішній ринках.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на всі об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, сільське господарство набуло статусу основи експортної торгівлі українських губерній. Під впливом розвитку продуктивних сил, агрокультурних заходів органів місцевого самоврядування та громадських організацій у середовищі аграріїв поширилося розуміння необхідності збуту своєї продукції не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках.

У четвертому розділі – **«Зовнішньоторгові інтереси промислового і аграрного капіталу України»** – охарактеризовано експортно-імпортні пріоритети його представників з точки зору аналізу позицій на світовому продовольчому ринку та специфіки урядової політики.

У підрозділі 4.1 – *«Експортно-імпортна політика промислового капіталу України»* – проаналізовано зовнішньоторгові інтереси промислового капіталу, особливості експортно-імпортних прагнень та політики його представників. Констатовано, що відповідні пріоритети визначалися потребами розвитку продуктивних сил, наповненням фінансовими засобами державної скарбниці та зростанням добробуту населення. Крім того, протягом усього пореформеного періоду діяльність промислового капіталу базувалася на системі митного захисту виробництва від іноземної конкуренції. Металургійні заводи Донбасу та Придніпров'я напередодні Першої світової війни виплавляли близько 2,45% світового виробництва чавуну, або майже три чверті всієї виплавки Російської імперії – 73,71%.

У цілому, експортно-імпортна політика промислового капіталу підпорядковувалася потребам економічного розвитку країни, її продуктивних сил. Проте результати відповідної діяльності виявилися незначними. Так, власники вугільних копалень не змогли остаточно витиснути англійських конкурентів навіть із країн, розташованих у басейні Чорного моря. Вивіз донецького мінерального палива за кордон протягом морської навігації 1903 р., хоч і становив близько 1 млн пудів,

однак спрямовувався, головним чином, лише до Греції, Румунії. Продукція інших промислових галузей була неконкурентною на європейських ринках і вивозили її в дуже обмежених обсягах. Експорт криворізької руди, хоч у досяг у 1907 р. максимального рівня – 55 млн пудів, однак вже наступного року зменшився до 33 млн пудів. Комерсанти й експортери Російської імперії змогли досягти певних успіхів тільки на іранському напрямку. Виробники та експортери українських губерній покривали на 81% потреби цієї країни в цукрі, отримуючи майже весь потрібний рис і 85% імпортованих фруктів. Складною і суперечливою була імпортна політика промислового капіталу, спрямована на зменшення обсягів ввозу товарів з інших країн. Клопотання підприємців про обмеження імпорту іноземних товарів найчастіше доповнювалися вимогами урядового сприяння вивозу на зовнішні ринки продукції, яка не мала цілковитого збуту на внутрішньому ринку. Це стосувалося текстильної і цукрової промисловості, виробництва сірників, нафтопродуктів, фарфору тощо.

У підрозділі 4.2 – *«Аграрний капітал України і світовий продовольчий ринок»* – окреслено зовнішньоторгові пріоритети представників земельного сектору господарства. Зосередивши у своїх руках як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її промислову переробку, вони реалізовували надлишки на зовнішніх ринках, що запобігало закупорюванню торгового обігу й знеціненню відповідних виробів всередині країни. За 1909–1913 рр. експортери вивозили з українських губерній щорічно понад 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів. У вивозі лідирувала пшениця – її вивіз та ячменя становив від 70,28% до 80,58%. Натомість у 1911–1912 рр. на зовнішні ринки з Російської імперії було вивезено 31 639 039 пудів цукрового піску й рафінаду, з яких близько 89% становив експорт саме з українських губерній.

Доведено, що сільськогосподарські виробники стикалися з численними труднощами в міжнародній торгівлі. Чи не найбільш вразливим місцем у зовнішній торгівлі стала надзвичайно слабка транспортно-промислова інфраструктура – невлаштованість морських портів, річкових причалів, гостра нестача елеваторів і зерносховищ для зберігання збіжжя, пароплавів і спеціалізованих залізничних вагонів для перевезення продукції землеробства, тваринництва, птахівництва.

Аграрний капітал українських губерній, володіючи величезними земельними площами і необхідними для переробки сільськогосподарської сировини засобами, займав досить надійні позиції на світовому продовольчому ринку для збуту продукції землеробства і тваринництва. На початку 90-х рр. XIX ст. Російська імперія посідала друге місце серед держав-експортерів зернових. У 1909–1911 рр. експортери вивозили з українських губерній щорічно у середньому понад 1/6 від усього зернового експорту, що становило 1,8 млрд пудів. В цей період експорт цукрового піску та рафінаду також зростає. Найбільший вивіз був у 1911–1912 рр. – 31713 тис. пудів українські виробники відправили до морських портів і прикордонних митниць. Але в досліджуваний період змінюються напрямки вивозу: по-перше, внутрішній ринок був головним для збуту цукру (у 1907–1908 рр. –

75,67%), по-друге, в зовнішній торгівлі в на початку XX ст. прослідковується значне зростання експорту в країни Західної Європи. У 1911–1912 рр. було вивезено більше, ніж у двічі більше порівняно з 1907–1908 рр. (20 870 434 пуд. проти 8 942 024 пуд.), по-третє, з 1913 р. вивіз цукру з Російської імперії значно зменшується на європейський ринок, але зростає на ринки азіатських країн (на 12,13%), де реалізується за вищими цінам. Це певною мірою забезпечувало стабільність внутрішнього ринку Російської імперії та надходження вкрай необхідної валюти. Однак низький рівень організації зовнішньої торгівлі, а також слабкість транспортно-промислової інфраструктури, поряд з іншими логістичними проблемами і бюрократичними труднощами, обмежували прибутки та потенціал як рядових сільських господарів, так і великих експортерів аграрної продукції.

Місце і роль українського селянства у зовнішньоторговельних операціях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. з'ясовано у підрозділі 4.3 – *«Українське селянство на арені світового продовольчого ринку»*.

З кінця XIX ст. аграрний сектор українських губерній перебудовувався відповідно до розвитку товарно-грошових відносин. Це стимулювало селян налагоджувати зв'язки своїх господарств з внутрішнім і міжнародним ринком. Свідчення тогочасних часописів щодо експорту селянського хліба та іншої продукції землеробства і тваринництва підтверджуються статистичними даними. Навіть у Подільській та інших губерніях Правобережної України, де домінувало велике землеволодіння, дрібні селянські господарства були головними виробниками такої зернової культури як кукурудза. У величезних обсягах експортувалися також пшениця та ячмінь. Більша частина збіжжя, вивезеного з Подільської губернії, вирушала за кордон через західні митниці та порти Чорного й Балтійського морів. У подібній залежності від закордонних ринків були приватновласницькі й дрібні селянські господарства Київської, Волинської та інших українських губерній. У ході огляду ролі українського селянства в системі загальноімперського експорту продукції тваринництва, відзначено невисокий рівень розвитку галузі. До того ж важливу роль відігравало українське селянство у виробництві та реалізації свиней – як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Передумовою для цього став надлишок поголів'я. Важливу роль відігравали аграрії у виробництві та реалізації свиней: у 1913 р. перше місце посідала Полтавська губернія – 80,4 тис. голів, друге – Волинь – 48,6, а четверте – Поділля – 31,9 тис. голів. Найбільш вагомим був внесок селянства у виробництво та збут продукції птахівництва на внутрішньому й зовнішньому ринках. Слабкою ланкою в експортній торгівлі продукцією птахівництва, особливо з точки зору конкуренції з представниками інших держав, була відсутність достатньої кількості холодильних систем.

Отже, експорт продукції сільського господарства мав колосальну перевагу порівняно з вивозом промислових товарів. Це забезпечувало стабільність зовнішньоторговельних операцій у вигляді позитивного торгового сальдо. На початку XX ст. експорт перевищив 1 млрд руб., а декілька сотень мільйонів від цієї суми було часткою аграрного сектору економіки.

У п'ятому розділі – **«Вплив громадськості України на експортно-імпортну політику уряду і підприємницьких кіл»** – визначено специфіку впливу земських установ, сільськогосподарських та кредитно-ощадних товариств, кооперативних організацій на зовнішньоторговельну політику, нормативно-правове та організаційне регулювання міждержавних торгових договорів.

У підрозділі 5.1 – *«Російсько-німецькі торгові угоди (1894 і 1904 рр.) та ставлення до них громадськості»* – розкрито значення вказаних договорів для розвитку експортно-імпортні відносини, ставлення до них з боку громадськості. Вказано, що умови збуту збіжжя на німецькому ринку різко змінилися після укладення торгової угоди 1894 р. Нові митні тарифи призвели до підвищення цін у Німеччині в інтересах аграріїв і були розраховані на підвищення виробництва зерна та скорочення його імпорту. Зростання цін унаслідок високого мита мало стимулювати розширення посівних площ під зерновими культурами та кращу врожайність. Ще більш вигідною для Німеччини виявилася торгова угода з Росією, укладена в 1904 р. Було збережене попереднє хлібне мито, а також підвищено тарифи на коней, велику рогату худобу й м'ясо. Німеччина погодилася на зменшення мита на кормовий ячмінь і необроблену деревину, що відповідало інтересам її промисловості й сільського господарства. Окрім того, Росія відмовилася обкладати вивізним митним тарифом експортовану деревину.

Доведено, що підписання конвенції 1904 р. у розпал російсько-японської війни призвело до негативної реакції громадськості. Проте незадоволення результатами торгових угод із Німеччиною було неоднозначним і відбилося у своєрідних оцінках. Констатовано, що єдиної оцінки впливу конвенції 1904 р. на економічний розвиток країни, особливо на сільське господарство, не було навіть в експертному середовищі. Проте загалом російська преса доводила гостре незадоволення результатами конвенції 1904 р. для сільського господарства. Інтерес громадськості до перегляду на більш вигідних умовах торгової угоди з Німеччиною зростав щороку. До цього готувалися всі суспільні групи – виробники промислової продукції, сільські господарі й інші категорії споживачів міста і села. Їхні інтереси далеко не завжди збігалися. Власники підприємств, що виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя праці були зацікавлені в тому, щоб тарифи на землеробську техніку іноземного виробництва були якомога вищими. Це ставало гарантією вищих цін на сільськогосподарську техніку, яка вироблялася на їхніх підприємствах, а заодно і зростання прибутків. Навпаки, сільські господарі були зацікавлені в тому, щоб мито на землеробську техніку, знаряддя праці та мінеральні добрива було якомога нижче.

Таким чином, чи не вперше в історії імперського суспільства громадськість стала впливати на формування експортно-імпортної політики і найбільше це проявилося в оцінках торгових угод російського уряду з Німеччиною.

Процес створення та особливості функціонування системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі Російської імперії простежено у підрозділі 5.2 – *«Створення організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі»*. Перегляд торгової угоди набував масштабного значення, оскільки від її змісту залежало економічне співвідношення між Росією і Німеччиною. Підготовка

урядових установ і громадських організацій полягала насамперед у вивченні різних аспектів проблеми, узагальненні статистичних даних щодо обсягу ввозу й вивозу промислових і сільськогосподарських товарів, прибутків та збитків за чинною угодою. Відповідно до отриманих результатів аналізувалися перспективи майбутніх зовнішньоторговельних операцій двох країн.

Упродовж 1911–1913 рр. у Російській імперії за наполяганням та активною участю широкої громадськості було створено розгалужену організаційну структуру для перегляду російсько-німецької торгової угоди 1904 р. Основні проблеми в активізації практичної діяльності у відповідному напрямку стосувалися впливу бюрократичного апарату та розбіжностей в інтересах промислового та аграрного капіталу. Втім, навіть первинна консолідація зусиль різних товариств, організацій та органів місцевого самоуправління, засвідчена проведенням конкретних проаналізованих заходів, стала першим дієвим кроком на шляху до посилення позицій Російської імперії в переговорах з Німеччиною щодо укладення майбутнього договору.

У підрозділі 5.3 – *«Ініціативи громадськості України щодо перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною»* – висвітлено значення і роль громадськості та її позицію щодо перегляду і покращення умов російсько-німецьких торгових угод. Відзначено, що заснування за участю урядових кіл і громадськості організаційної структури щодо сфери зовнішньої торгівлі створило певні передумови для перегляду російсько-німецької торгової угоди 1904 р. Це означало, що результати майбутніх переговорів з Німеччиною визначатимуться не тільки вправністю урядових делегатів, які торгуватимуться за тарифні ставки, але й значним впливом виробників та експортерів промислової і сільськогосподарської продукції.

Заходи української громадськості щодо перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною створили передумови для більш сприятливого регулювання експортно-імпортних операцій. Вони полягали у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму – найважливішої складової економічної політики російського уряду, прагненні до реформування митної системи з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільського господарства й зусиллях, спрямованих на оволодіння зовнішніми ринками. Запорукою успішності цих цілеспрямованих акцій стали заходи громадськості зі згуртування сільських господарів, створення відповідних організаційних структур – Південно-західного відділення Російської експортної палати, Київського та Харківського обласних комітетів із перегляду торгових угод з Німеччиною та ін.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. громадськість поступово нарощувала свій вплив на експортно-імпортну політику уряду Російської імперії і підприємницьких кіл. Активізація цього процесу обумовлювалася наростанням невдоволення умовами міждержавних торгових угод із основними партнерами (перш за все, Німеччиною) та підвищенням суспільного авторитету земських установ, сільськогосподарських товариств, підприємницьких та кооперативних об'єднань.

У результаті комплексного дослідження проблем зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті: 1) інтересів промислового і

аграрного капіталу кінця XIX – початку XX ст., 2) динаміки та тенденцій її розвитку, 3) місця і ролі в загальноімперській структурі експортно-імпортних відносин, 3) залежності державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл, було отримано ряд конкретних ***висновків***.

– Основні етапи наукового вивчення зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. були визначені за хронологічно – тематичним принципом. Виділено три групи праць : дореволюційного (імперського), радянського та сучасного періодів. У дореволюційної історіографії простежено тенденцію її поетапної еволюції на шляху від активних теоретичних дискусій щодо вибору оптимальних шляхів розвитку зовнішньоторговельної політики Російської імперії у середині XIX ст. до фахового аналізу історії експортно-імпортної діяльності, висвітлення специфіки формування системи митних тарифів, дослідження структури ввозу-вивозу різних груп товарів промислового та сільськогосподарського походження (А. Бориневич, М. Довнар-Запольський, П. Лященко, С. Остапенко, Я. Полфьоров). На початку 1920-х років відбувається завершення перехідного етапу в розвитку історичної науки на шляху до поширення марксистсько-ленінських принципів в оцінці подій минулого, так і власне розгляду та переоцінки особливостей зовнішньої торгівлі в контексті залежності та відповідності інтересам аграрно-промислового капіталу. Це визначило початок домінування класового підходу в аналізі експортно-імпортних відносин Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. (Б. Стопневич, О. Щадилов). До середини 1930-х років спостерігалася певна компромісність радянської науки щодо ряду «імперських» науковців з їхніми статистично обґрунтованими кількісними даними і об'єктивними оцінками. Друга половина 1930-х – середина 1950-х рр. відзначена падінням дослідницького інтересу до проблем зовнішньої торгівлі, остаточним утвердженням погляду на відсталість економіки Російської імперії, критикою її експортно-імпортної політики, спрямованої на експлуатацію народу та окремих регіонів (зокрема, українських губерній). Деяке відновлення дослідницької полеміки з цієї проблеми було характерним для 60–80-х рр. XX ст. Радянські історики, працюючи в межах марксистсько-ленінської ідеології, акцентували свою увагу на кризових тенденціях у сфері зовнішньої торгівлі, митної політики, системи міждержавних відносин (А. Альтерман, І. Гуржій, В. Золотов, Б. Кругляк, В. Попов). Лише сучасний етап розвитку української та зарубіжної (в тому числі й діаспорної) історичної науки характеризується появою низки різноаспектних робіт з теми, як фактологічного, так і методологічного плану. З початку 1990-х рр. дослідники вперше почали зосереджувати увагу на об'єктивному переосмисленні ролі й місця українських губерній в зовнішньоторговельній діяльності Російської імперії, взявши за основу концепцію впливу комплексу чинників на динаміку експортно-імпортної діяльності. (М. Москалюк, О. Пилипенко, О. Реєнт, В. Степаненко). Втім, попри наявність широкого кола історичних робіт, проблеми зовнішньої торгівлі українських губерній кінця XIX – початку XX ст. у контексті аграрно-промислового капіталу не стали предметом окремого комплексного дослідження. Використання видового принципу з виділенням спеціальних кла-

сифікаційних ознак дало змогу виділити основні групи джерел: 1) офіційні актові та діловодні документи; 2) статистично-довідкові та звітні матеріали; 3) газетно-журнальні публікації; 4) мемуари та спогади, епістолярій. Аналіз комплексу архівних матеріалів продемонстрував особливу джерелознавчу цінність відомостей фондів державних органів влади стосовно регулювання місцевими інституціями окремих аспектів зовнішньої торгівлі (наприклад, видача дозволів на продаж зернової продукції за кордон), фондів статистичних установ з інформацією про обсяги експортно-імпортних відносин українських губерній та ін. Сукупність проаналізованих джерел та документальних матеріалів суттєво сприяла формуванню загальної картини досліджуваної проблеми.

– Окреслено методологічний інструментарій, до якого входить сукупність загальноприйнятих принципів і методів об'єктивного та всебічного пізнання історичних подій, фактів, явищ. Поєднання ряду дослідницьких принципів (об'єктивності й історизму, системного та структурно-функціонального аналізу, логічного узагальнення та багатофакторності розвитку явищ і процесів на підставі критичного ставлення до джерел) з комплексом загальнонаукових, міждисциплінарних та конкретно-історичних методів (діахронного, системно-структурного, ретроспективного, порівняльно-історичного, статистично-економічного, діалектичного та ін.) дало змогу посилити рівень об'єктивності авторських оцінок і сформувати концептуальність дослідницької позиції, забезпечити наукову достовірність кінцевих результатів. Методологічна основа роботи сприяла розкриттю економічних процесів в українських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. в контексті інтенсивності зовнішньої торгівлі як з точки зору одержання прибутків від експорту товарів місцевого виробництва та збільшення доходів від протекціоністських мит, так і з огляду на об'єктивну необхідність промисловості і сільського господарства в іноземній продукції, зокрема, аграрній техніці.

– Вплив світового ринку на загальний економічний розвиток Російської імперії та безпосередньо українських губерній в пореформену добу мав кон'юнктурний характер. Сільськогосподарські кризи, зумовлюючи падіння цін на пшеницю та інші зернові культури, стимулювали з одного боку зміни в структурі зернових господарств, а з іншого – розвиток тваринництва в умовах зростання вартості м'яса і молочної продукції. Відставання у промисловому розвитку посилювало роль заокеанських держав у забезпеченні світового ринку сировиною для промисловості. Промисловий переворот стимулював міжнародний товарообмін та поліпшення інвестиційного клімату. Залучення урядом іноземного капіталу ознаменувалося в кінці XIX ст. промисловим піднесенням і створенням на теренах південно-східних українських губерній потужної вугільно-металургійної бази. Саме ці тенденції визначили загальні протекціоністські особливості урядової політики та додатково спрямували аграрно-промисловий розвиток українських губерній, особливо залежний від історичних традицій і феодально-кріпосницьких пережитків, у напрямку технічної модернізації та до посилення позицій на зовнішніх ринках (металургія, вугілля, пшениця, цукор та ін.).

– Становлення системи протекціонізму в зовнішній торгівлі характеризувалося надмірними ввізними митами, фіскальним характером податкової

політики та нехтуванням інтересами населення. Для наповнення державної скарбниці імперський уряд підпорядкував податкову політику винятково фіскальним інтересам. Система податків базувалася на обкладанні не промислової буржуазії й великих землевласників, а бідніших соціальних верств, переважно за рахунок акцизних зборів з товарів масового вжитку, продажу горілчаних напоїв, митних та залізничних тарифів. Захисні мита не дали значного поштовху в розвитку промисловості. Продукція вітчизняних промислових галузей була неконкурентною на ринках європейських країн і експортувалася в обмежених обсягах, а згодом така тенденція стала помітною і на внутрішньому ринку. Через подальшу технологічну відсталість підприємці змушені були імпортувати у великих обсягах машини, верстати, різноманітне устаткування, продукцію хімічної промисловості та сировину. Відтак протекціоністська політика була надзвичайно суперечливим явищем, сприяючи надходженню іноземного капіталу та піднесенню окремих промислових галузей, вона водночас гальмувала розвиток продуктивних сил. Так, впровадження захисного митного тарифу суперечило інтересам українських аграріїв, які експортували хліб та інші сільськогосподарські культури й закуповували іноземну землеробську техніку. З іншого боку, високий тариф на цукор мав заборонний характер в інтересах цукрозаводської промисловості. Протекціоністського захисту потребувала й вугільна галузь, адже англійське кам'яне вугілля домінувало у басейні Чорного моря. Митний захист, спорудження залізниць та облаштування портів дозволило закріпити позиції українського мінерального палива не лише в Одесі, Херсоні та Миколаєві, а й на зовнішньому ринку.

– Особливості розвитку сільського господарства українських губерній Російської імперії обумовлювалися пристосування до потреб світового ринку. Цей процес відбувався у рамках розширення посівних площ продовольчих і фуражних зернових культур, особливо пшениці та ячменю (вивіз останнього сягав близько 12% світового врожаю). Зростання попиту на цукор стимулювало сільських господарів українських губерній до розширення бурякових посівів. У 1911–1913 рр. їхня площа становила 560 тис. дес., а у 1914–1915 рр. досягла 600 тис. дес. Після Німеччини Україна стала другим у світі центром виробництва цукрового буряку. Встановлено суперечливість наслідків нарощування хлібного господарства, мета якого полягала в одержанні сільськими господарями та експортерами більших прибутків, але розораність південноукраїнських степів призвела до занепаду вівчарства. Вразливим місцем в сільському господарстві, у тому числі й великого землеволодіння, була його неорганізованість у порівнянні з промисловим капіталом, повільна пристосованість до ринкових умов. При цьому на Правобережжі (зокрема, Поділлі) переважало велике землеволодіння з більш поширеним застосуванням машин і найманої праці, ніж у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де землею володіли переважно дрібні землевласники. У поєднання із розвиненістю залізниць це визначало обсяги вивозу аграрної продукції на зовнішні ринки. Грошовий дохід українського селянства залежав переважно від експорту збіжжя й умов його реалізації на зовнішніх ринках. Зменшення обсягу експорту сільськогосподарської продукції неминуче призводило до падіння цін на неї на внутрішньому ринку. З

урахуванням такої ситуації формувалася урядова політика. Уряд прагнув саме до збільшення експорту зернових та інших продуктів сільського господарства для підтримки активного балансу зовнішньої торгівлі. В українських селянських господарствах, крім хлібів, вироблялася більшість такої продукції, яка експортувалася: забита птиця, свинина (Полтавська, Волинська, Подільська губернії), велика рогата худоба (Волинська, Харківська, Полтавська), вершкове масло, курячі яйця, олія, конопляна пряжа, тютюн, хміль, овочі. У 1911 р. дрібні аграрії досягли найбільших успіхів у вирощуванні кукурудзи (експортовано 54 483 тис пуд., Поділля, Херсонщина). На початку XX ст. завдяки зростанню врожайності зернових культур та діяльності кредитних і позичково-ощадних кооперативів помітно збільшився вивіз на зовнішні ринки Південно-Західною залізницею скупленого посередниками селянського хліба.

– Намагання влади зберегти поміщицьке землеволодіння формувало основи її урядової політики, діяльності Дворянського і Селянського банків, визначало особливості організації місцевого самоврядування. Загострення економічної кризи, поряд із невдалими спробами уряду створити потужну індустрію спричинили збільшення кількості прихильників необхідності реформування сільського господарства й селянського землекористування. Найбільший неспокій викликав низький рівень виробництва у селянських господарствах, невелике споживання промислових товарів. У таких умовах важливу роль у поширенні в середовищі аграріїв духу підприємництва, прагнення до використання кредиту, збуту своєї продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, відігравала діяльність органів місцевого самоврядування та громадських організацій – земств, сільськогосподарських товариств, споживчих, кредитних та позичково-ощадних кооперативів. Вони сприяли інтенсифікації сільського господарства шляхом поширення в селянському середовищі агрокультурних заходів: впровадження передових досягнень агрономічної науки, технологій, сільськогосподарської техніки. Справою цих організацій стало будівництво перших елеваторів і зерносховищ для зберігання селянського збіжжя, що збувалося експортним фірмам. Напередодні Першої світової війни кредитні й позичково-ощадні товариства стали безпосередніми організаторами зовнішньоторговельних операцій (на території українських губерній Російської імперії діяло у 1885–1886 рр. – понад 170 товариств, у 1913 р. – 2242). Деякі з них мали зв'язки зі споживачами Італії, Франції тощо. У цей період на теренах Наддніпрянської України кредитні й позичково-ощадні товариства мали 59 зерносховищ місткістю близько 2,5 млн пудів зерна Загалом експорт сільськогосподарської продукції приватновласницьких і селянських господарств з Російської імперії виражався щорічно цифрою понад мільярд рублів. Це перевищувало 80 % усієї виручки на світовому ринку.

– Зовнішньоторговельні інтереси аграрно-промислового капіталу українських губерній, особливості їх експортно-імпортної політики пов'язані з поглибленням спеціалізації окремих регіонів: донецьке мінеральне паливо у великих обсягах надходило на підприємства інших регіонів імперії, в чорноморсько-азовські порти для потреб військового і комерційного флоту та місцевих споживачів. Продукція металургії задовольняла у певній мірі потреби промис-

лових галузей і сільського господарства. У свою чергу, деревина, продовольство і предмети легкої промисловості відправлялися в райони Донецького басейну і Придніпров'я, де зосереджувалася важка промисловість. Все це сприяло формуванню всеукраїнського ринку та входженню його у світовий економічний простір. Вироби та сировина вітчизняних промислових галузей не були конкурентними на ринках європейських країн і експортувалися в обмежених обсягах, а з часом і взагалі збувалися лише на внутрішньому ринку. Це стосується донецького мінерального палива, яке було дорожчим за англійське; криворізької марганцевої руди, вивіз якої суттєво коливався і не був значним, тощо. Продукцію розташованих в Україні ткацьких, сірникових, фаянсових, фарфорових, кришталево-скляних, паперових фабрик і виробництв успішно збували на ринках малорозвинених неєвропейських країн. Для сільського господарства українських губерній цей процес ускладнився падінням цін на зовнішніх ринках через світову сільськогосподарську кризу в останній чверті XIX ст. Вона була викликана нижчою собівартістю зернових у ряді заокеанських країн, особливо у США та Канаді. Однак це не послабило експортні прагнення українських виробників сільськогосподарської продукції. Аграрний капітал українських губерній мав колосальну виробничу базу – величезні земельні латифундії і підприємства з переробки продуктів сільського господарства – цукрові, винокурні й пивоварні заводи, промислові млини, олійниці тощо. У 1909–1913 рр. вивіз з українських губерній збіжжя, борошна й висівок становили 45–50% вартості всього експорту Російської імперії. Детальна структура була наступною: пшениця – 44,3%; ячмінь – 49,4%; жито – 55,3%; овес – 43,3% загальноімперського експорту. Наприкінці XIX – на початку XX ст. цей регіон увійшов у четвірку провідних світових виробників бурякового цукру, а в сезон цукроваріння 1911–1912 рр. посів перше місце обійшовши Німеччину, Австро-Угорщину і Францію. При цьому у загальноімперському виробництві цукру відповідна частка перевищувала 80%. Загострення протиріч між представниками аграрного і промислового капіталу щодо питань урядової митної політики призвело до створення мережі організаційних структур у сфері зовнішньої політики.

– Особливістю впливу української громадськості на експортно-імпортну політику урядових кіл і підприємницьких організацій було незадоволення нерозвиненою торгово-транспортною інфраструктурою Російської імперії, митно-тарифною політикою уряду, що негативно впливало на результати зовнішньої торгівлі. Бюрократизація державного апарату перешкоджала врахуванню інтересів широкого спектру сільських господарів та громадських організацій, негативні наслідки чого системно проявилися на прикладі процесу підготовки російсько-німецьких торгових конвенцій. На зібраннях губернських і повітових земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів наголошувалося на тому, що у зовнішній торгівлі найбільш зацікавлене сільське господарство.

– Заснування та діяльність системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі створили певні передумови для більш сприятливого регулювання експортно-імпортних операцій. Вони проявилися у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму, як складової економічної політики росій-

ського уряду, у прагненні реформувати митну систему з урахуванням інтересів як промисловості так і сільського господарства, і спрямованих на оволодіння зовнішніми ринками. Провідну роль в цій системі стала відігравати Російська експортна палата, а в Україні – її Південно-західне відділення з центром у Києві. Для дослідження зовнішньоторговельних перспектив різних регіонів українських губерній були також засновані Київський і Харківський обласні комітети з перегляду російсько-німецької торговельної угоди 1904 р. На засіданнях комітетів та з'їздах цих комітетів (1913, 1914 рр.) були проаналізовані негативні сторони впливу торгових угод з Німеччиною на вітчизняне сільське господарство, перспективи подальших російсько-німецьких економічних відносин з урахуванням інтересів місцевих виробників. Гострій критиці була піддана політика уряду, який «захищав тільки промисловість, а сільське господарство кинув напризволяще», головну увагу звертали саме на митні ставки, якими Німеччина обкладала сільськогосподарську продукцію і сировину. Ухвалені Київським експортним і Харківським обласним з'їздами резолюції відобразили вимоги сільських господарів стосовно того, щоб уряд при перегляді у майбутньому торгової угоди з Німеччиною домагався встановлення митних тарифів в інтересах вітчизняного землеробства і тваринництва. Таким чином громадськість стала певною мірою впливати на формування експортно-імпортної політики російського уряду. Це було новим явищем в розвитку імперського суспільства напередодні Першої світової війни.

– Узагальнення результатів дослідження щодо особливостей зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчили, що динаміка її активності та структурного функціонування виходили за рамки суто урядової протекціоністської стратегії підвищення прибутковості, оскільки, охоплюючи інтереси аграрно-промислового капіталу, експортно-імпортна політика Російської імперії була змушена розвиватися в рамках пріоритетів підприємницьких кіл та громадських організацій. Зростання їх впливу визначило специфіку нормативно-правових та організаційних підвалин регулювання системи економічних міждержавних відносин. Осмислення узагальненого в дисертації матеріалу дозволило сформулювати практичні рекомендації: системне та кваліфіковане планування економічних відносин з іншими країнами; збільшення державного фінансування розвитку транспортно-логістичної інфраструктури; запровадження податкових пільг для підприємств, продукція яких орієнтована на зовнішні ринки – все це сприятиме ліквідації від'ємного сальдо торговельного балансу незалежної України.

Враховуючи отримані результати, з метою уточнення та доповнення загальної картини зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії можуть бути запропоновані такі перспективні напрями конкретно-історичних досліджень: економічне лобіювання інтересів місцевого аграрно-промислового капіталу у владних колах, вплив політичних партій і об'єднань на урядову зовнішньоторговельну політику початку XX ст., взаємодія та кооперація українського селянства з метою активізації збуту продукції на зовнішніх ринках і

протидії посередникам, руйнування системи експортно-імпортних відносин у період Першої світової війни та ін.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії

1. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія / Ірина Жиленкова; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко. – К.: ПФ «Фоліант», 2016. – 668 с.

Рецензії:

Коляда І.А. Рецензія на книгу: Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія / Ірина Жиленкова; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко. – К., 2016. – 668 с. / І.А. Коляда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2016. – Вип. XXV. – С. 265–268.

Орлик В.В. Рецензія на книгу: Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія / Ірина Жиленкова; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко. – К., 2016. – 668 с. / В.В. Орлик. Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво "Гілея"», 2016. – Вип. 106. – С. 379–380.

Статті у вітчизняних фахових виданнях

2. Жиленкова І.М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у XIX ст. – на початку XX ст. / І.М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 151–160.

3. Жиленкова І.М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу / І.М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. XX. – С. 112–141.

4. Жиленкова І.М. Система протекціонізму в економічній політиці Російської імперії і зовнішня торгівля (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – К., 2014. – Вип. 11. – С. 136–148.

5. Жиленкова І.М. Сільськогосподарський розвиток України в контексті формування світової агропродовольчої системи (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 107–111.

6. Жиленкова І.М. Організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торговельної угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.) / І.М. Жиленкова

// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. XXIII: Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни). – С. 9–22.

7. Жиленкова І.М. Хутірська система землекористування на початку XX ст.: урядова політика та ринкові тенденції / І.М. Жиленкова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – № 29 (322). – С. 74–80.

8. Жиленкова І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на продуктивність сільського господарства України (1906–1913 рр.) / І.М. Жиленкова // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 171–174.

9. Жиленкова І.М. Експортна політика промислового капіталу України наприкінці XIX – на початку XX ст. / І.М. Жиленкова // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 100–109.

10. Жиленкова І.М. Аграрний капітал України і світовий продовольчий ринок: оглядова статистика експорту окремих товарів (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво "Гілея"», 2015. – Вип. 96 (5). – С. 19–22.

11. Жиленкова І.М. Агрокультурна політика Російської імперії на початку XX ст.: структура бюджетних витрат (на прикладі України) / І.М. Жиленкова // Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2015. – Вип. 10: До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія. – С. 167–170.

12. Жиленкова І.М. Українське селянство в системі експорту окремих продуктів землеробства і тваринництва на початку XX ст. / І.М. Жиленкова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – Вип. 13. – С. 115–121.

13. Жиленкова І.М. Експорт з України продукції птахівництва та технічних культур на початку XX ст.: роль селянства / І.М. Жиленкова // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – Вип. 10. – С. 47–54.

14. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України кінця XIX – початку XX ст. та інтереси промислово-аграрного капіталу в оцінках істориків 1917–1927 рр. / І.М. Жиленкова // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – С. 9–12.

15. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна історіографія / І.М. Жиленкова. – Грані: науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах. – 2016. – № 2 (130). – С. 69–75.

16. Жиленкова І.М. Проблеми зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. у спогадах та мемуарах сучасників / І.М. Жиленкова // Гілея:

науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво "Гілея"», 2016. – Вип. 106. – С. 37–40.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

17. Жиленкова И.Н. Ссудо-сберегательные и кредитные общества Украины и внешняя торговля в начале XX в. / И.Н. Жиленкова // The Caucasus. Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus. – Tbilisi, Georgia, 2015. – July-September. – Vol. 09. – Issue 03. – P. 12–15.

18. Жиленкова І.М. Залізниці України як фактор торгово-промислового розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // The Caucasus. Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus. – Tbilisi, Georgia, 2016. – January-February. – Volume 11. – Issue 01. – 2016. – P. 9–12.

19. Жиленкова І.М. Селянська громада в аграрній політиці уряду Російської імперії: оцінки та законодавчі ініціативи / І.М. Жиленкова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 47–51.

20. Жиленкова І.М. Структура та динаміка експорту зернової продукції з України (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки» / ред. кол.: І.Д. Пасічник, В.В. Трофимович, А.І. Смирнов та ін. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. – Вип. 24. – С. 42–48.

21. Жиленкова І.М. Імпорт промислової продукції в Російську імперію напередодні Першої світової війни: український контекст (1911–1914 рр.) / І.М. Жиленкова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 35–39.

22. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: оцінки державної політики в дореволюційній історіографії / І.М. Жиленкова // Український історичний журнал / гол. наук. ред. В.А. Смолій. – 2015. – Вип. 1 (№ 520): січень–лютий. – С. 135–150.

Публікації, що додатково відображають основні положення дисертації:

23. Жиленкова І.М. Дискусії щодо запровадження прогресивного оподаткування в Російській імперії: позиція влади та промислових кіл (початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // Полілог. Зб. статей молодих науковців з історії, філософії, культурології / редкол. О.В. Чайковський та ін. – Одеса: Видавець Букаєв В.В., 2015. – С. 53–59.

24. Жиленкова І.М. Агрокультурна діяльність земств України і розвиток торгівлі на початку XX ст. / І.М. Жиленкова // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. – 2015. – Vol. 02 (06). – Pp. 153–165. – Режим доступу: http://sp-sciences.io.ua/s1835768.

25. Жиленкова І.М. Вплив агрокультурної діяльності сільськогосподарських товариств України на розвиток зовнішньої торгівлі (початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // International Scientific Journal EURO-AMERICAN SCIENTIFIC COOPERATION: researcharticles / Responsible editors: Tonkyh S., Pryhodko N., Mintz A. – Hamilton, Canada: «AccentGraphics Communications», 2015. – Volume 10. – P. 17–21.

26. Жиленкова І.М. Висвітлення проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії у пресі та мемуарах сучасників (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 40–42.

27. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів промислового і аграрного капіталів (90-ті роки XIX ст. – 1914 р.): актуалізація проблеми / І.М. Жиленкова // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2011 рік, 9–10 лютого 2012 року / Укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Ч. І. – С. 182–184.

28. Жиленкова І.М. Інтереси аграрного капіталу українських губерній і зовнішня торгівля Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): актуалізація проблеми / І.М. Жиленкова // Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжн. конф. Тези доповідей. – К., 2011. – С. 68–69.

29. Жиленкова І.М. Організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торговельної угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.) / І.М. Жиленкова // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ-Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 28–31.

30. Жиленкова І.М. Податкова й тарифна політика Міністерства фінансів Російської імперії наприкінці XIX ст.: становище промислових підприємств / І.М. Жиленкова // Особистість, суспільство, політика – 2015: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія. – Люблін: Видавництво наукове WSEI, 2015. – С. 110–113.

31. Жиленкова І.М. Російсько-німецькі торгові угоди (1894, 1904 рр.): вплив на сільськогосподарський експорт та оцінки громадськості / І.М. Жиленкова // Дев'ята Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (29–30 жовтня 2015 р., Дніпропетровськ). Тези доповідей. – К., 2015. – С. 93–95.

32. Жиленкова І.М. Сільське господарство України в зовнішньоторгівельній політиці Російської імперії: вплив промислового фактору (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М. Жиленкова // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції, м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 4. – С. 85–89.

33. Жиленкова І.М. Тарифна політика залізниць Російської імперії в контексті інтересів зовнішньої торгівлі (кінець XIX ст.) / І.М. Жиленкова //

Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв. 17–18 квітня 2015 р. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 122–124.

34. Zhilenkova I. Lending, saving and credit cooperative of Ukraine and foreign trade of the early XX cent / Iryna Zhilenkova // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. Conference Newsletter. – Tbilisi, Georgia, 2015. – September. – Vol. 24. – Issue 06. – P. 10.

35. Жиленкова І.М. Експортно-імпортна політика промислового капіталу України наприкінці XIX – на початку XX століття / І.М. Жиленкова // Історичні студії / Упорядник Олена Подобєд. – Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2016. – Випуск 2: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (18 листопада 2015 р.). – С. 36–44.

АНОТАЦІЇ

Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2016.

У дисертації, на основі широкого кола архівних й опублікованих джерел та з урахуванням існуючих теоретичних наукових розробок, досліджено особливості зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу кінця XIX — початку XX ст., проаналізовано динаміку та тенденцій її розвитку; з'ясовано місце і роль українських земель в загальній структурі експортно-імпортних відносин Російської імперії; визначено залежність державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл.

Встановлено, що динаміка зовнішньоторговельної активності українських губерній виходила за рамки суто урядової протекціоністської стратегії підвищення прибутковості. Період 1890-х рр. — 1914 р. відзначений наявністю цілого комплексу чинників, які впливали на зовнішньоторговельну діяльність, включаючи як традиційні: географічне положення, наявність багатих природних ресурсів, державна політика; так і нові: активізація підприємницької ініціативи, поточна кон'юнктура світового ринку, поява і поширення нових видів транспортного сполучення (перш, за все, залізничного), посилення експортно-імпортного впливу різноманітних громадських організацій та аграрно-промислового капіталу доби модернізації.

Ключові слова: зовнішня торгівля, українські губернії, аграрно-промисловий капітал, економічна політика, протекціонізм, сільське господарство, продовольчий ринок, промисловий розвиток, експортно-імпортні відносини.

Жиленкова И.Н. Внешняя торговля украинских губерний Российской империи в контексте интересов аграрно-промышленного капитала (90-е гг. XIX в. – 1914 р.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2016.

В диссертации, на основе широкого круга архивных и опубликованных источников и с учетом существующих теоретических научных разработок, исследованы особенности внешней торговли украинских губерний Российской империи в контексте интересов аграрно-промышленного капитала конца XIX – начала XX в.; проанализирована динамика и тенденции ее развития; выяснено место и роль украинских земель в общей структуре экспортно-импортных отношений Российской империи; определена зависимость государственного регулирования внешнеэкономической деятельности от местной хозяйственной специфики и приоритетов региональных предпринимательских кругов.

Установлено, что динамика внешнеторговой активности украинских губерний выходила за рамки сугубо правительственной протекционистской стратегии повышения прибыльности. Период 1890-х гг. – 1914 гг. отмечен наличием целого комплекса факторов, влияющих на внешнеторговую деятельность, включая как традиционные: географическое положение, наличие богатых природных ресурсов, государственная политика; так и новые: активизация предпринимательской инициативы, текущая конъюнктура мирового рынка, появление и распространение новых видов транспортного сообщения (прежде всего, железнодорожного), усиление экспортно-импортного влияния различных общественных организаций и аграрно-промышленного капитала периода модернизации.

Ключевые слова: внешняя торговля, украинские губернии, аграрно-промышленный капитал, экономическая политика, протекционизм, сельское хозяйство, продовольственный рынок, промышленное развитие, экспортно-импортные отношения.

Zhylenkova I.I. Foreign Trade in Ukrainian Provinces of the Russian Empire in Context of Agro-Industrial Capital Interests (the 1890s – 1914). – The manuscript.

The dissertation for the degree of a doctor in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical M. P. Dragomanov University. – Kyiv, 2016.

The dissertation is based on a wide range of archived and published sources taken into account the existing theoretical scientific knowledge. The specificity of the foreign trade in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the context of the agro-industrial capital interests during the late XIX – early XX centuries has been studied; the dynamics and tendencies in the agro-industrial capital development have been analysed; the dependence of public regulation of foreign economic activities on the

local economy and the priorities of the regional commercial activities have been determined.

It has been stated that Ukraine's participation in the world economy was accompanied by domestic producers' considerable material losses because of the technical backwardness of the Russian Empire. The expansion of crop areas and the growth in the yield led to a large surplus of crops; also the availability of the production base and processing enterprises within the capital together with the narrowness of the domestic market gave rise to producers' interest to grains, such as wheat, barley, rye; peas, flax, sugar alcohol and partly to animal-origin products, exporting.

It has been found out that the raw materials and the products of domestic industries were not competitive on the European countries markets and were exported in limited quantities, and eventually they were used only on the domestic market of the Empire. This related to the Donetsk coal which was more expensive than the British one, also to the manganese ore, whose exports fluctuated considerably and was insignificant. The products of textile, porcelain, crystal, glass, match and paper industries in the Ukrainian provinces were sold on the markets of the less developed countries outside Europe.

The specificity of the public, the business community and the normative-legal and institutional regulation, also the compliance of interstate trade agreements impact in Ukrainian provinces on the government's export – import policy has been studied. It has been proved that the public was not satisfied with the underdevelopment of trade and transport infrastructure in the Russian Empire, and this had a negative impact on the results of foreign trade, and hence on the profits of domestic producers.

It has been found out that the dynamics of foreign trade activities in the Ukrainian provinces went beyond the merely protectionist government's strategy to improve profitability, because the interests of the agro-industrial capital's export – import policy had to be more developed in the framework of the priorities of the business community. The growth in their influence over the certain period of time was determined by the specificity of the legal and institutional system of economic regulation regarding interstate relations.

The period of 1895–1914 was marked by the presence of a whole range of general factors affecting foreign trade activities, which included both traditional: geographic position, rich natural resources, and public policy; and new ones: rise in entrepreneurship, current situation on the world market, emergence and expansion of new type transportation (mainly via railways), increased influence of various public organizations on both exports and imports, also agro-industrial capital modernization.

Keywords: foreign trade, Ukrainian provinces, agro-industrial capital, the policy of economy, protectionism, agriculture, food market, industrial development, export – import relations.

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100317071

Підписано до друку 26.05.2016 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл. вид. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. 15. 2016.

ПФ «Фоліант».
Київ, вул. Семенівська, 13/28.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.